

Проф. С. М. Кульбакін, *Українській мові*. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. Харьков, 1919. Цѣна 7 р. 50 к., ст. 104.

„У науковому освітленню фактів українського мови єдиний справедливий погляд це признати, що український мови стоїть у тісному зв'язку з великоруським та білоруським мовою, як із іншими слов'янськими мовами, інакше-б сказати, признати наукову гіпотезу праруської мовної одиниці, — епохи спільного життя українського, великоруського та білоруського мови“. Так сказано в передмові. Цей погляд лежить в основі названої праці.

Складається курс із вступу, досить докладно описаної фонетики та побіжного опису морфології. Ще додано дуже схематичну карту українського мови.

Ніхось нових думок у поясненні головніших явищ українського мови ми в проф. Кульбакіна не знаходимо. Дрібнішим явищам автор дає місцями нове освітлення. Це одзначено нижче. Малу увагу звернено на етнографічні матеріали. Хоч наші записи здебільшого дуже неточні для лінгвістичного вжитку, проте вони такому курсові багато дечим могли-б прислужитися. Більше уваги, видно, дано працям проф. Олафа Брока в царині українського мовознавства.

Вступ має такі розділи: 1) Український мови та його територія. 2) Місце українського мови між іншими слов'янськими мовами. 3) Українські говірки. 4) Джерела до історії українського мови.

Автор держиться поділу українських говірок на південні, північні та карпатські, означивши їх що-найзагальнішими рисами, з яких кожна не одного вимагає застереження. До речі, характеризуючи північну групу говірок, автор дає різні заміни старого *ъ*, не одзначивши, які з них мають місце під наголосом, а які без наголосу. Ми маємо ведро, беда, бежать, але відра, бідний, бігти, а вже ненаголошене *е* може дати *и*: писок, дидок, винок. Пор. нима, вилкий.

Фонетика має такі розділи: 1) Звукова система українського мови в її стосунку до української абетки. 2) Голосові звуки українського мови в їх стосунку до праруських голосових. 3) Чергування голосових. 4) Шелестові звуки українського мови в їх стосунку до праруських шелестових. 5) Наголос.

Характеристику звукової системи українського мови дано згідно з прийнятими в науці новішими методами опису. Звук, що його на письмі позначаємо літерою *и*, так характеризувано: „середнього ряду, але сильно наперед висуненого творення, — на границі переднього ряду, піднесення мови більш середнє, як високе, творення напружене, — на письмі позначається літерою *и*; акустично звук цей ближчий до категорії *е*, а саме до *е* закритого, як до категорії *і*“. Звук, що його позначаємо літерою *и*, як до говіркової групи, має характер то ближчий до категорії *е*, то ближчий до категорії *і*; характер звука тут багато залежить і від того, чи звук наголошений, чи ненаголошений; важить тут і звукове оточення. Не є характерна ознака відкритий звук *е* в позиції *jeje* — *яйце*. Не можна вважати за загально-українське явище й те, що: „літера *і* в початку слова, в

таких випадках, як: і гла, і ти, і мати і ин. визначає голосовий *і*, тоб-то переднього ряду, високий" (ст. 15 і 104).

Губно-зубні звуки, дзвінкий *в* та безголосий *ф*, мало характерні для української мови. Не вказано в курсі на ті різні звуки, що в українській мові віддають чуже *ф*. Не відзначено й українське білабіяльне *в* — вода, двір, все проти *у* нескладового, що чути в українських дифтонгах воук, синіу, дау; українське *в* білабіяльне артикулюється більшим звуженням губ і легким шелестом; часом перехідові відтінки не дають змоги точно відмежувати ці два звуки. Чи не білабіяльним характером українського *в* дається пояснити зникнення його у формах с й атий, е с атий і с атий; з'язати (зйязати), зязати, зязати; різд'яний і різдяний.

Сполучення *hi, ki, chi* на місці старих *hy, ky, chy* (ст. 17, 37) з задньо-палатальними *h', k', ch'* не є загально-українське явище. Не тільки карпатські як думає автор, говірки знають *hy, ky, chy*; маємо їх і на Полтавщині, Харківщині, Катеринославщині, Херсонщині, в київських та чернігівських говірках, у деяких подільських та волинських говірках (див. Іван Зілинський. Проба упорядкування укр. говорів. 1913).

"М'якого *г*" — сказано (ст. 18, 38) — „в українській мові не знаходимо: воно змінилося або на *г* тверде (косар зам. косарь), або-ж на сполучення *гј* (буря — *bugja*)". Українські говірки знають косарь, бурия (*bug'a*), рядно, рятувати, гринця і навіть базарь, з базарю, сахарь, сахарю, самоварь.

Також несправедливо автор думає, що звуки *ч, ш, ж* українська мова знає тільки в твердих варіантах (ст. 18); м'які *жс, ч, ш* найбільше знають лівобережні говірки у певній позиції, в закінченні перед старим *л*: курчя, лошя, кричять, таож перед старим *іе*: клочьчя, збіжжя; м'які *жс, ч, ш* знають і гуцульські говірки.

Початкове *і* в словах ірвати, іржати, ільняний, імла, імжити і ин. автор пояснює складовим характером звуків *р, л, м*, прирівнюючи це явище до таких фактів, як кирвавий, гирміти, силза, дирва (у лемків, замішанців). Маючи це за цілком справедливе пояснення і виходячи з того, що початкове *і* *) українська мова широко знає не тільки перед сонорними *р, л, м*, а й перед іншими звуками (найбільше перед *з* і навіть перед безголосим *с*: збавляти-ізбавляти, згасати-ізгасати, сходити-ісходити, где-ігде), коли вони мають по собі шелестовий звук, думаю, що це явище можна ще підсилити таким поясненням, яке освітлює і факт уживання паралельних форм *ржати-іржати, мла-імла* і ин.: звук *і* у формах з початковим *і* по словах із кінцевим голосовим звуком міг через стадію *ј* згинутися (пор. імення-ймення-мення); з прийменника-приростка *із* (ex) вийшов прийменник-приросток *з*, що злився значінням з прийм.-прир. *з* (cum). Звідсіля паралельні форми: ізводити-зводити, ісходити-сходити. Через аналогію могли постати паралельні форми: где-ігде і ин.

Автор одкидає (ст. 32) пояснення зміни наголошеного *о* в *а* перед складом з *а* асиміляцією (багатий, гаразд). Виходячи з того, що названа зміна обмежується небагатьма, здебільшого чужими, словами, що їх західні говірки знають з *о*, автор каже, що цю зміну *о* на *а* можна тільки так ро-

*) Дані з наддніпрянської народньої мови здебільшого вказують на початкове *и*, а не *і*.

зуміти, що східньо-українські говірки, запозичаючи деякі слова з того чи иншого язика, сприймали ненаголошене *о* перед складом з *а* за *а*; зокрема слово *салдат* видимо перейшло з великоруського.

М'який звук *сь* у наростку *bskz* (ст. 39 і 45) автор за Смаль-Стоцьким пояснює впливом форм із здрибненим наростком *ньк*. Думаю, що це вплив попереднього „м'якого“ звука: український дало український.

У § 60 до явища: життя з житиє зроблено застереження: „1) не подвоюються в таких випадках губні і *р*: пір'я, кров'ю, матір'ю, п'ють“. Це явище треба-б пояснити: довгі шепелестові звуки бувають тільки між голосовими, а в наведеному факті губні і *р* маємо перед *ї*; це пояснення покрило-б собою і 2-ий пункт: щастя, смертю (помилково написано: смерт'ю), де *т* стоїть по шепелестовому.

Пояснення, що приставне *є* розвинулося через дифтонг *уо* з *о* довгого (він, вільха), не думаю, щоб його треба було підпирати, як це робить автор, тим фактом, що огонь не має приставного *є*. Приставне *є* могло виникнути й у слові *огонь* через аналогію, приміром, з *вона* (через *він*), і ми справді й маємо *вогонь*.

Закінчуючи уваги до фонетики, зазначаю, що українська мова знає й форми шостий, шости, а не тільки шестий, шести (27), вчорашній і вчерашній (164), біли і білі (33, adj. nom. pl.), крушити і кришити (34), цвисти і цвісти (34).

Українському наголосові присвячено тільки одну сторінку. Автор вважає, що різниця між українським і російським наголосом незначна і не має принципового характеру.

Переходжу до морфології.

Проти фонетики курс морфології описано побіжніше, а головне, не дотримано в ньому певної системи. Наведено, приміром, такі форми множини, як лемківське *вітрове*; для дати́ва речівників чоловічого роду дано тільки закінчення *-оєи*. Навівши генітивні форми множин *коний*, *гроший* і ин., автор нічим не згадує за аблативні форми *кіньми*, *грішми*. У взірцях відмін дано такі невзірцеві форми, як *ночю*, *матерю*, *материй*, *єю* (!), *мога*, *лязь*, *лязьмо*, *лязьте* (ляжте) і ин. За українські форми двійні тільки й сказано: „у виразі дві рані і т. ин. український язик ще й досі зберігає стару форму *пот. -ас. -вос.* двійного числа *пнів на а*“ (ст. 56). Зате: „у висловах *два сина*, *два купця* ми властиво маємо стару форму *пот. -ас. -вос.* двійного числа“. Далі, ідучи за російською мовою, автор акузативні форми множини в назвах живих істот усі прирівняв до генітивних. Українська мова знає *ассус. — ген.* форми множини в особових назвах; у назвах тварин здебільшого заховалася стара форма: *Міняй бики на воли*, *аби дома не були*. У розділі числівників наведено неукраїнські форми *сорока*, *дев'яноста* (69); у сучасній укр. мові *сорок* і *дев'яноста* — невідмінні числівники, збереглася тільки форма *сорокма*.

Вольові форми *їдж*, *їджмо*, *їджте* — діалектичні. Наддніпрянщина знає *їж*, *їжмо*, *їжте*. Крім вольової форми *шліть*, українська мова має й форми *шліте*, *шліт*.

З дієслівних зложених часових форм автор вважає, що українська мова зберегла тільки ті форми, що російська (ст. 80). Тимчасом маємо ще такі зложені, правда, діалектичні форми перфекта, як *бувем* і *бувем*, *бувесь* і *був есь*, *булисьмо*, *булисьте*. Заховалися по всіх українських говірках і форми передминулого часу: *Поблідла*, *затрусилась*,

зовсім була впала, так кума її піддержала (Квітка-Осн.). Не відзначено й такі форми придещности, що їх широко знає Галичина, Буковина, також Правоберіжжя: Дівчинонько мила, що там будеш робила? Також форми гаданого способу: дали бисьмо, дали бисьте.

За зразкові дієприслівникові форми автор попри форми борючи, б'ючи, сохнувши наводить і форми мога, стоя. Дієприслівникові форми теперішности та минулості народня мова здебільшого знає з кінцевими -*че*, -*(е)ше*: сидяче, ходяче, робляче, сидівше, ходивше, робивше. А що до форм на *а*, то вони в українських говірках обмежуються тільки кількома словами, та й то тільки в певній позиції, а саме в злучникових зворотах як мога, скільки хотя, куди здря, де попада: Хлопці деруть, що мога, а Явдоха свое (Квітка-Осн.). Нехай воно буде собі, як хотя (Куліш). Що мога бери, аби доніс (Грінч. Сл.). — Дуже зрідка подибуємо дієприслівникову форму на *а* у народній пісні, як рівнозначну з формою на *че* (*чи*). У кожному разі за зразкову форму українських дієприслівників не можна наводити мога́ (ст. 83).

З наведених уваг видно, що в основі взятого до курсу матеріялу нема певної вихідної бази — тієї основи, що з нею можна-б було рівняти інші діалектичні форми. Ознаки української мови взято з найрізніших говірок без певної системи.

Нема в курсі й певної правописної системи. Друкарських помилок небагато. З важливіших одзначаю Handgabe зам. Handhabe (ст. 90).

Вказані хиби безперечно відбиваються на вартості цього курсу українського язика. Проте в цілому, даючи огляд історичної фонетики та морфології українського язика, він становить певне придбання для українського лінгвістичного студентства нашому він стане в пригоді.

О. Курило.

Через брак у друкарні потрібних значків не можна було держатися в прикладах прийнятої в науці транскрипції. З тієї самої причини в наведених цитатах скрізь замінено *і* нескладове на *ј*.

Василь Щурат, Шевченко і Поляни. Львів, 1917 (Окрема відбитка з Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч., т. СХІХ-СХХ, стор. 217-347 — Основи Шевченкових звязків з поляками).

Ім'я Щурата добре відоме дослідувачам Шевченка. Його статті, зібрані в книжках: „З життя і творчости Тараса Шевченка“ та ще в „Літературних начерках“ по заслугі притягають увагу шевченкознавців своїм тонким аналізом, дотелними зближеннями і добрим знанням літератури питання, яке він зачеплює; вони бо завжди дають щось нове, свіже, роз'яснюючи темні, неясні куточки в біографії поета, чи окремі його вірші.

Тепер Щурат видав монографію; її мета — з'ясувати ідейні зв'язки поета з поляками. Самий факт, що таке питання ставиться, нехай не трівожить нас, бо вже в 60 р. ХІХ в., після Шевченкової смерті, д. Лобко вважав за можливе говорити на сторінках „Спб. Вѣдомостей“ про дружбу нашого поета з поляками. Торкнулися цього питання й Чалий та Кониський, хоч і зовсім поверхово; не пройшли мимо його Петров і Дашкевич, хоч цікавилися їм переважно з боку чисто історично-літературного. Дальше розробили і поглибили питання в цьому напрямку Третяк і Колесса. Як бачимо, вказівки на тему „Шевченко й поляки“ були; правда, дещо було

тільки зачеплено, але були вже й певні результати і здобутки, хоч-би в роботах тих учених, котрих я згадав оце вище.

Залишалася ще одна проталина: треба було розв'язати питання — звідкіля у Шевченка взялися, як зростали та формувалися визвольні, політично-соціальні ідеї чи були тут польські впливи. Найперше треба було показати, чи знав Шевченко польську мову, чи знав її настільки, щоб читати польську книжку.

Що Ш-ко вмів говорити по-польськи — це ми знаємо з книжок Чалого і Кониського; уже там було згруповано доволі даних, а Кониський, окрім того підкреслив ще й ті умови, які допомагали селянам скоро засвоювати польську мову: це — панський двір з його економами, писарями, лісничими, касіерами та інколи, де учили по-польськи. Те-ж-саме каже і Щурат, тільки трохи докладніше, ніж його попередники, правдиво стверджуючи, що Шевченко змалку вже мав нагоду стикатися з польщиною. Засвоювати польську мову ніхто його не силував ні в Варшаві, ні в Вільні, як думав був Чалий, і зовсім не треба тут добачати „жертву“ — „потроху кохання, та більше над усе... освіти“, як про це писав Кониський. Це все так... і Щурат з приводу цього влучно сказав: „говорене про якусь жертву вважаємо таким самим зайвим вношенням трагізму в життя Шевченка, яким є й падькане над забраном його в Енгельгардтів двір на службу.. Без неї Шевченко ледви чи вийшов би в дальший світ поза найблизші околиці Кирилівки й ледви чи осяг би що більше, як славу ліпшого сільського богомаза“. Але важко, ба й зовсім неможливо погодитися з тим, що ніби Шевченко змалку міг засвоювати мову польську в письмі, „що давало йому можливість, як каже Щурат, послугувати ся нею пізніше в зіткненні з Поляками“.

Які на це доводи? До цього часу не знайдено у Шевченка ні одного клаптика паперу, писаного польською мовою. В листі до Бр. Залеского з 1853 року він каже: „Мнѣ давно хочется завести переписку съ Совой, но не знаю, какъ и начать. По польски я писать не умѣю, а по русски какъ-то неловко“. Правда в листах Шевченка до Бр. Залеского декілька разів знаходимо такі вислови: „Цѣлуй ојса prefecta“, „Цѣлуй... твоихъ каро и голубоокихъ sióstrzeńców“, „пришли I и II томы В. Zaliaskego“.... Але це все не серйозні ще доводи; написати одно-двоє слів — це зовсім ще не свідчить за те, що Шевченко умів писати по-польськи і добре засвоїв правила польського правопису. До речі скажу, що листи Бр. Залеского знаємо ми лише по копіях; можлива річ що в автографах „sióstrzeńców“ написано не так добре, як ми бачимо тепер; бо хто бачив власними очима Шевченкові автографи листів і віршів, гадаю, не стане сперечатися з тим, що Тарас Григорович не знав добре правопису ні російського, ні українського. Його рукописи з цього боку доведуть до одчаю не одного правовірного лінгвіста.

Роки 1831—1838 (до весни) в житті Ш-ка так що й не мають біографії, тут немає за що зачепитися Щуратові і він пішов далі за поетом до Петербургу. Період 1838—1842 теж мало що може дати Щуратові. Період цей дуже спокійний, зовсім не скидається він на ті злі знамениті „три літа“, які до коріння змінили Шевченків світогляд. Та Щурат вишукє сліди демократичних ідей у „Гайдамаках“, „Черниці Марьяні“, „Катерині“ у повісті, „Слѣпая“, запевнюючи нас, що вони могли з'явитися тут „наслідком зіткнення з революційно-демократичною пропагандою польської еміграції в 1839 році“.

Як довести, що така польська еміграція була у Петербурзі?

Чи були-ж у Шевченка зв'язки з нею в 1839 р.?

Через кого Шевченко міг познайомитися з емігрантами?

Цих питань абсолютно не можна розв'язати при тих даних (переважно повість „Художник“), які ми зараз маємо, в такому напрямку, якого бажає Щурат. Страчення на початку 1839 р. Конарського у Вільні, арешти учасників в конарщини, слухи про ці події — на думку Щурата — „мусіли зацікавити й інтелігентні круги Петербурга, тим більше круги молодіжні з університету і Академії, до яких належали Демський і Шевченко“. Але хіба це певні доводи? Можна зацікавитися, але можна й не захопитися конарщиною. Може й Шевченко дещо чув, але він міг зовсім не знати тої революційної літератури польських емігрантів. Все це... або — або!

З автобіографічної повісті „Художник“ відомо, що Шевченко в році 1839 познайомився і приятелював з поляком Леонардом Демським. У Демського була своя бібліотека. „Усієї її було томів з 50; більша частина змісту історичного і правничого, мовою грецькою, латинською, французькою і німецькою“... „окрім невеличкого томика Міцкевича (Кониський у своєму перекладі чомусь викинув речення — „самого лубячнього познанського издания) та Лелевеля, нічого більш по-польськи не було“. І це цілком зрозуміло, бо Демський готував себе до наукової діяльності, мріяв про майбутню дисертацію, що в ній він коли не стане „висше свого ідола Лелевеля, так, принаймні, стане врівень з ним“. Лелевеля він цинив і захоплювався їм як істориком, а з літератури польської окрім Міцкевича у його більш нічого не було, бо це-ж зовсім не була його спеціальність.

Щурат зараз хапається за Лелевеля і знову запевнює читача, що Демський не міг не знати Лелевеля як політичного діяча. А як довести, що діяльність Лелевеля, як провідника „Молодої Польщі“, того Лелевеля, який був „у безпосереднім порозумінні з Конарським“ і видав в 1832 р. революційну відозву до Росії, — відома була Демському? Хіба тільки тим, що на полиці в його стояв невеликий томик Міцкевича та Лелевель. На підставі цього теж можна мережати мережку, та таку, що як потягнути її за один кінець, то вона затріщить по всіх швах.

Ми вже зазначили вище, що Щурат добачає впливи революційних польських думок на поезії Ш-ка з р.р. 1838-1842. Для цього він користується „методом порівняння ідеологічних основ польської революційної думки з гуманістичними й визвольними, політично-соціальними ідеями Шевченка“ (Н. М., 1918, I, 182). Напр., Щурат знаходить у революційних польських часописах думки про панський гніт над селянством, про жіночу долю, салдатчину та про тее зло, яке чинять салдатецькі постої на селі, і т. д.; тоді він випускає ті-ж-самі думки в писаннях Шевченка і робить відповідні висновки. Тут потрібна велика обережність, потрібно почуття міри. Не можна зовсім бути певним у тому, що на „Катерині“ позначилися впливи Ріпос-и, засновуючи цю думку тільки на тому, що героїню поеми пустив покриткою по світу москаль, а про злочинства москалів розказувалося в такому-то числі Ріпос-и. Це таке побутове з'явище (особливо за часів кріпацтва), що його можна було чудово змалювати й не читавши Ріпос-и. Пригадаймо „Сердечну Оксану“ Квітки-Основ'яненка і слізливі російські оповідання на цю тему. Коли один із Шевченкових знайомих П. А. Попов у розмові з Тарасом Григоровичем еказав, „что едва-ли правдоподобенъ фактъ въ его повѣсти „Катерина“, что

будто отець и мать прогнали Катерину... Шевченко утверждал: это — так; это такой был случай“ (К. С. 1895; II; 47).

Так!.. Це особисте Шевченкове горе, бо його перше кохання — „кучерява“ Оксаночка теж помандрувала за москалями, тай пропала...

„Вернулась, правда, через год,

Та що з того! З байстрам вернулась,

Острижена“.

„Покритка“ — його і тільки його сюжет. Не треба було Шевченкові для цього читати ані Рі́нос-и, ані Карамзіна!

Про впливи польські на Шевченкову творчість за р.р. 1838—1842 можна говорити хіба з боку стилю школи... Тай тут, як показав Колесса, дещо було од пісень українських, дещо нагадувало польське і московське: „але рівночасно... і від одних і від других значно різниться“ (З. Н. Т. ім. III, т. III; 42). На „Гайдамаках“ не треба довго спинятися, бо розвідка І. Шпитковського: „Гайдамаки“ Шевченка як пам'ятка Коліївщини (Збірник пам'яті Т. Шевченка. К. 1915) добре з'ясувала нам, що саме прочитав Шевченко, що розказав йому за гайдамаччину дід. За головне джерело для поеми „Гайдамаки“ була Шевченкові повість Чайковського „Вернигора“, а дав її до рук Шевченкові (*horribile dictum!*) Мартос! Здається, все це дуже далеко від Рі́нос-и.

Щурат за польськими емігрантами нікого й нічого бачити не хоче, навіть самого Шевченка. Захтів поет як найкраще видати літографію Головатого (а для цього за тих часів треба було вдаватися до Парижу, бо недурно тоді про літографію казали: „это подааніе Парижа“), Щурат ухопився за це (тоб-то за Париж) і добачає тут польських емігрантів — вони, мовляв, нараяли Шевченкові... тут теж треба добачати „зв'язки“ з еміграцією. Задумав Шевченко видати „Живописную Україну“ — Щуратові знов вижаються поляки. Він каже: „На значіне-ж національного малярства для революційно-демократичної пропаганди звертано нераз увагу в кругах польської еміграції, де й появили ся відповідні видавництва, між якими визначнішим була й Polska Malownicza, по заголовку і по ідеї неначе предтеча Шевченкової „Живописной Украины“. А ще безпосередню перед Шевченковою постановою видавати „Живописную Україну“, всего одним роком раніше парижський *Demokrata Polski* присвятив спеціальну статтю гадкам „O potrzebie narodowego polskiego malarstwa“, взиваючи до малювання національної Польщі й переконуючи, що малярство, як музика, найскорше може стати ся народним, а тим самим найскорше може придати ся до успішної агітації між народом“. Я навмисне виписав оцю велику цитату, бо Щурат підносить про „Живописную Україну“ зовсім нову думку; й дуже вона одрізняється од усього того, що давала на це питання стара література.

Кониський дуже помилився, гадаючи, що Шевченко радився про видання „Ж. У.“ з Бодянським і для цього в першій половині лютого р. 1844 їздив до нього до Москви. Найперше, Шевченко в 1844 році не їздив з Петербургу нікуди; він сидів там аж до 23—24 березня 1845 р. — коли вдруге рушив на Україну. А був він у Бодянського в лютому 1844 р. (пор. дату „Чигирин“ — 19/II, 1844), коли повертався до Петербургу з першої подорожі на Україну. 13 травня (Рус. Стар. 1883, IX, 639, помилково датувала цей лист „мартом“, а Яковенко замість „13“ написав „15“ — див. Твори III-ка, т. II; 347) Шевченко писав Бодянському: „чи я вам розкажу-

вав, що я хочу рисовать нашу Україну; коли не розказував, то слухайте"... Далі Шевченко роз'яснює йому, як саме він думає малювати її. Не діждавшись відповіді од Бодяньського, Шевченко 29/VI, 1844 р. знов пише йому, при чому в друге оповідає, як він це думає робити. Коли-б Шевченко радився був у лютому 1844 р. з Бодяньським про „Ж. У.“, то нащо-б тоді йому було товкти про це в листах до Осипа Максимовича?! Зрозуміло, що наради такої про „Ж. У.“ у Шевченка з Бодяньським не було у Москві. Коли-ж саме виникла у Шевченка думка про видання „Ж. У.“? На думку Кониського „геть раніше 1844 р. (він помилково сказав — „1843 р.“) і „сплодили її перш за все малюнки Штернберга з української природи і картини історичні Брюлова... більш за все картина Брюлова «Осада Пскова»“ (Збір. Філ. Секц. т. I, 119). Я теж гадаю, що думка про „Ж. У.“ з'явилася в Шевченка „геть раніш“; приблизно в році 1839, коли вже голосно заговорили про потребу такого видання в пресі, напр., в „Художественной Газетѣ“. Шевченко читав її... був знайомий з редактором Кукольниким і співробітником цього органу, Е. Гребінкою; тут („Худ. Газ.“) він знаходив усе те, що повинно було цікавити художника, — про малюнки своїх товаришів Штернберга, Михайлова, про академічні вистави, навіть за себе. Тільки-ж не можу я погодитися з Кониським, ніби єдине джерело, яке спонукало Шевченка до видання „Ж. У.“ це були малюнки Брюлова і Штернберга. Справа тут значно складніша! Коли перечитуєш пресу Шевченкової доби, особливо „Художественную Газету“, то так і б'є в вічі таке: „Turner, Rivers in France — Прибрежныя виды по Лоарѣ и Сенѣ, писанные Торнеромъ и гравированные Фишеромъ, Бваншаромъ и другими“. Або знов: „Gallery of portraits“ — 168 портретовъ знаменитыхъ ученыхъ, художниковъ и государственныхъ людей всѣхъ народовъ и временъ“. Чи-то: „The Northern Traveller — 74 вида замковъ и помѣстій и проч. Або ще: „Подробное описание оружейной Мадридской палаты; украшено гравюрами на стали“. Чи знов: „Вышли 2 первыя тетради живописной и романтической Германіи, издаваемой Густавомъ Швабомъ“. „Всемирная панорама или галлерейя привлекательнѣйшихъ видовъ, ландшафтовъ, памятниковъ и развалинъ, снятыхъ съ натуры и гравированныхъ на стали искуснѣйшими художниками, издаваемая Иваномъ Делакроа. Рига, въ типографіи Миллера“.

Кукольник, рецензуючи оцєе останнє видання, писав ось що: „Европа ежедневно болѣе и болѣе наводняется подобными изданиями... Но если и мы, русскіе, должны покориться энциклопедической холерѣ (только не знаю почему?), то желательно было бы, чтобы избирались для переводовъ такія изданія, которыя заключаютъ какую-либо цѣлость, систему, однимъ словомъ, полезныя. Напр., укажемъ на Univers Pittoresque, Voyage Pittoresque и т. д... Если же эти собранія должны состоять изъ смѣси различныхъ, ничѣмъ между собою не связанныхъ предметовъ, то избери те предметомъ вашимъ одно Русское или по крайней мѣрѣ къ Россіи принадлежащее... А изъ Россіи какое великолѣпное можно составить издание видовъ, какіе любопытные древности скрываются отъ всеобщаго свѣдѣнія! Кіевъ, Днѣпръ, Одесса, Николаевъ, Донъ, Полтавская губернія, Крымъ, Черное море, Кавказъ, Казань, Тифлисъ, Волга, Уралъ, Сибирь, Москва, Новгородъ, Псковъ, Архангельскъ, Финляндія, Ревель, Рига, Рыцарскіе замки въ Финляндіи и Эстляндіи, Литва, Польша, Волинъ, Подолія, наконецъ Петербургъ. Подумать страшно, сколько

любопытнаго каждый день медленно умираетъ для потомства въ обширныхъ предѣлахъ Имперіи, а мы перепечатаваемъ въ 1000001 разъ крѣпость Св. Ангела въ Римѣ, Церковь Петра, фингаллову пещеру и Везувій. Вы скажете: есть ли возможность собрать все это? — Возьмите часть одну! Возьмите отдѣльную провинцію, или одинъ Кіевъ, или одну Литву („Худож. Газета“, 1837 г., январь, № 12, 31-36).

От на що слід нам звернути увагу, коли ми хочемо докладно розібратись, коли саме і як виникла у Ш-ка думка видавати „Ж. У.“. А Щурат каже, що тут поляки-емігранти, та ще й агітація!

У січні 1837 року Кукольник писав про потребу художнього видання властиво „русского“ і коротенько вказав на можливість використати дорогоцінні скарби в цьому напрямку; а вже в квітні того таки року на сторінках цієї самої „Художественной Газеты“ надруковано було отаке оголошення:

ЖИВОПИСНАЯ РОССИЯ.

Подъ этимъ заглавіемъ издатель намѣренъ выдать собраніе плановъ и видовъ различныхъ городовъ Рос. Имперіи, достопамятныхъ зданій, замѣчательныхъ монастырей и памятниковъ Русской славы — монументовъ, наконецъ нѣсколько портретовъ замѣчательнѣйшихъ историческихъ лицъ и изображеніе костюмовъ или платьевъ, отличающихся особенностію въ нѣкоторыхъ провинціяхъ. Кто припомнитъ, какъ разнообразна природа на необозримомъ пространствѣ нашего отечества, сколько мы имѣемъ городовъ, при имени коихъ возбуждаются важныя историческія воспоминанія, какъ разнообразны народы, вошедшіе въ составъ Русскаго государства, тотъ легко согласится, что подобное предпріятіе не только не излишне, напротивъ, можетъ быть признано существенною потребностію нашего времени. При томъ направленіи къ народному и отечественному, которое примѣтнымъ образомъ усиливается и по необходимости должно больше и больше возрастать, предпріятіе знакомить соотечественниковъ съ ихъ родиною посредствомъ живописныхъ изображеній, должно, думается, значительно способствовать успѣхамъ современнаго образованія. Всѣ земли, всѣ народы давно уже имѣютъ различныя изображенія своихъ достопамятностей... Издатель съ самымъ появленіемъ заграничныхъ живописныхъ изданій, возымѣлъ уже намѣреніе предпринять нѣчто подобное для Россіи; онъ занялся для сего приготовленіемъ рисунковъ, плановъ, портретовъ и проч. Переводъ тѣхъ заграничныхъ изданій на русскій языкъ, не исполняя нужды отечественныхъ, только усилилъ его желаніе и рѣшимость приступить къ скорѣйшему изданію своего предпріятія. Собранные имъ матеріалы довольно уже значительны: они должны будутъ составить 12 тетрадей, изъ коихъ каждая будетъ содержать въ себѣ по шести рисунковъ. Чтобъ сіи рисунки могли быть удобнѣе понимаемы, они будутъ сопровождаться описаніями, напечатанными слогомъ чистымъ, яснымъ, отчетливымъ“ (Худ. Газ., 1837; № 7-8; стор. 139-140).

Року 1838 видання це побачило світ. Тоді-ж-таки з'явилися й „Очерки Россіи“ Володимира Пассека. В першій книзі „очерків“ були між иншим статті, які можна зарахувати до „Ucrainica“ — напр., „Киѣво-Печерська

обитель, Свято І. Купала, Мартин Пушкар, Церков Спаса Нерукотворного у Полтаві. До цього було додано декілька літографій та ноти українських пісень. Літографії були такі: 1) Київ-Печерська обитель, 2) Церква Спаса Нерукотворного у Полтаві, 3) Свято Купала (У „Худ. Газ.“ за 1838 р. № 16 на стор. 505-513 є витяги з статті „Київ-Печерська обитель“).

Все це свідчить за те, що в колах російської інтелігенції такі видання були дуже поширені. Це було — „стремленіє къ народности въ литературномъ и художественномъ отношеніяхъ“.

Гадаю, що цього досить! Висновки можна зробити такі: 1) Художні видання у росіян з'явилися раніш, ніж у поляків. 2) Видавали їх переважно художники. 3) До малюнків додавався відповідний текст. 4) Малюнки давали: а) види, що визначалися чи то своєю красою, чи історією, в) людвий побут, з) видатні історичні події. 5) Художні видання ці не носили агітаційного характеру.

Порівняємо тепер оголошення „Худ. Газ.“ про „Живописную Россію“ з тим, що помістив сам Т. Г. Шевченко в „Сѣверной Пчелѣ“ № 193 від 25 серпня 1844 р.

„ЖИВОПИСНАЯ УКРАИНА“.

Назначеніє всѣхъ изящныхъ искусствъ представить взору или во-ображенію красоты и ужасы природы, жизнь государствъ и бытъ частнаго чело-вѣка, силу страстей и событія, поражающія душу или наполняющія насъ чувствомъ тихимъ и безмятежнымъ. Пустыни Америки, берега Рейна, знойное небо Италіи, въ картинахъ — увлекають воображеніе, и мы теряя ощущение времени и пространства витаемъ въ краяхъ далекихъ, живемъ жизнью прошедшихъ столѣтій. Бытъ можетъ, это одинъ изъ отблесковъ души, искони вѣчной и дѣятельной, но отблескъ сей живителенъ, божественъ: онъ доказываетъ, что чело-вѣкъ гражданинъ мира, и что все высокое, все изящное находитъ отголосокъ въ душѣ его. Что же сказать о томъ, когда одного взгляда довольно, чтобы воскресить въ нашей памяти и родину, и обычаи предковъ, и событія, ярко отдѣлившіяся изъ обычнаго бытописанія земли, гдѣ мы начали жить и чувствовать! Подвигъ достигнуть этого великъ, а посильное къ тому содѣйствіе должно составлять нашу обязанность. Исполненный этого убѣжденія, извѣстный и любимый поэтъ-живописецъ Т. Г. Шевченко рѣшился приступить къ изданію, названному имъ „Живописною Украиной“.

Сюда войдуть рисунки по слѣдующимъ предметамъ:

1) Виды Южной Россіи, примѣчательные по красотѣ своей или по историческимъ событіямъ. Все что время пощадило отъ совершеннаго истребленія: развалины замковъ, храмы, укрѣпленія, курганы, найдуть здѣсь себѣ мѣсто. 2) Народный бытъ настоящаго времени, обряды, обычаи, повѣрья, содержаніе народныхъ пѣсень и сказокъ. 3) Важнѣйшія событія, извѣстныя изъ бытописанія Южной Россіи, начиная отъ основанія Кіева, имѣвшія вліяніе на судьбу обитателей того края. Въ семъ послѣднемъ отношеніи Т. Шевченко воспользовался свѣдѣніями, почерпнутыми имъ отъ извѣстнѣйшихъ ученыхъ Малороссіянъ: Будкова, Стороженка, Бодянского, Кулеши и пр. Эстампы гравированы будуть на мѣди, шириною въ 6 и вышиною въ 5 вершковъ. Первые четыре картины уже готовы и изображаютъ:

1) Видь вѣ Києвѣ, 2) Мірскую сходку, 3) Содержаніе извѣстной сказки: Солдаты и Смерть, 4) Приношеніе отъ трехъ Державъ даровъ Богдану и Украинскому народу, вѣ 1649 году. Живописная Украина продаваться будетъ: вѣ С.-Петербургѣ, вѣ магазинѣ Ольхина, Иванова и Прево; вѣ Москвѣ вѣ конторѣ Москвитянина; вѣ Києвѣ, Харьковѣ, Одессѣ и Варшавѣ“.

Факти сами за себе промовляють... Шевченко, як бачимо, мав попередників у цьому напрямку і теж заплатив дань „народності“, але своїй... українській! „Якби мыни богъ помигъ докончить те що я теперъ зачавъ (Ж. У.), то тойди склавъ бы руки тай у домовину. булобъ з мене не забулаб Украина мене мизерного. такъ ось що? зачавъ то я зачавъ, авже кончу незнаю якъ.. бо безъ людей и грошей невтну ничего“ — так писав Шевченко до кн. Цертелєва 23 серпня року 1844. Зачав Шевченко „Живописную Украину“, та не скінчив... Бо не було людей і грошей!.. Люде були... та не помогли! (Портрети Ш-ка: до Бодяньського, Цертелєва та ще Кулішєві листи до Шевченка з 1844 р.).

Я дуже довго спинився на періоді 1838—1842, тай на „Живописной Украинѣ“ через те, що тут не можна добачати ідейних зв'язків з польською еміграцією. Їх не було тому, що Шевченка тоді оточували люде, які далеко стояли від польської еміграції та од революційних думок. Люде ці — це з одного боку його товариші академічні; з ними Шевченко бував у Излера, співав сумних українських пісень, вів розмови про „святое божественное искусство“; з другого боку — це були: Гребінка, Кукольник, Корсаков (мабуть і Бурячок!), Тихорський... ще може Скобєльов, Будков та Стороженко! От з ким міг Шевченко видавати „Кобзаря“, „Гайдамаків“; от хто давав йому поради і літературні вказівки. Я певен у тому, що оці люде та „Маяк“ чимало дечого дали Шевченкові, і знамениті поетові ідеї про „слов'янофільство“ треба починати з „Маяка“ [але й тут Шевченко мав свою голову і думки його не замерзли, як у д. Кукольника та інших!] — це вже потім Шевченко всіх монархістів обзивав „подлецами“.

Зовсім инакша річ, коли ми перейдемо до періоду 1843—1845. Тут ми знайдемо певний ґрунт для Щуратових гадок, бо справді декотрий польський вплив помітно. Та тільки й тут треба бути обережним, не треба рубати з плеча. Щурат, напр., каже, що „Шевченко, вже беручись до писання своїх перших московських творів, намірив виступити з ними в ролі піоніра нових ідей в кружку петербурської молодєжи, в кружку неоднорідним по національності, отже й неповніспосібним до зрозуміння писань на українській мові. Передовсім для запевнення успіху своїй пропаганді Шевченко міг компромісово заступити в своїй творчості українську мову московською“.

Що ми знаємо за цей революційний гурток? Дуже і дуже мало! Той мизерний матеріал, що на підставі його Семєвський прийшов до думки про існування революційного гуртка у Петербурзі — це всього-на-всього два листи: 1) Шевченків до Кухаренка, 2) Левицького до Шевченка (дещо можна витягти з „Кобзаря“, напр., про те, що хтось намовляв Шевченка писати „погані вірші“). І зрозуміла через те річ, чому Семєвський висловився про революційний гурток надзвичайно обережно; кожнісіньке слово у нього добре продумано. „Вѣ Петербургѣ, повидимому, образовался довольно радикальный украинский кружокъ... Можно придти къ заключенію, что Шевченко, до отъѣзда вѣ Малороссію, произносилъ вѣ украинскомъ петербург-“

скомъ кружкѣ пламеннѣ рѣчи въ радикальному смислѣ на націоналистической основѣ и оставивъ послѣ себя горячихъ поклонниковъ и сторонниковъ его идѣй“ („Г. М.“ 1918, № 10—12; 112—113). Все це так, і Семеvський мав право так, а не иначе висловитися, бо матеріал (ми назвали його вище) дас на це вказівки. Шевченко дійсно відігравав у гуртку значну роллю; не даром Штрандман і Карно у листах своїх називають поета „остатнімъ изъ казаковъ“, „Отамане нашъ!“. Це не порожні слова! „III Отдѣленіе“ нюхом почуло тут щось небезпечно! Лояльний Бодяvський теж зве Шевченка „завзятим петембуржцем“, „проводирем усіх нас“.— Очевидячки до його доходили чутки про петербурзьку революційну діяльність поета. Далі, у листах Шевченка і Левицького річ іде про „земляків“, про „наших“, назву цю вони не прикладали ні до поляків, ні до росіян. Щурат і тут свою думку висловлює. Революційний гурток на його думку був „неодноцїльний по національності“; рідну мову поета не всі там розуміли, а тому Шевченко перейшов на російську; став писати поеми та драми цією мовою „для запевненія успіху своїй пропаганді“. Невже „Никита Гайдай“, „Слѣпая Красавица“, „Назар Стодола“ щось таке червоне, революційне, що Шевченко „наміряв виступити з ними в ролі піоніра нових ідей в кружку петербурьскої молодєжи“?!

І які докази на те, що гурток був „неодноцїльний по національності“? Подберезький, Момбелі?.. але вони могли належати й певно належали до других революційних гуртків! Шевченко теж міг бувати у Іх... але верховодити, мати гарячих прихильників для своїх ідей — Шевченко міг певне у „своїх“, у „земляків“.

Підемо далі... Щурат, на мою думку, занадто покладається, занадто вірить тому матеріялові, з якого він так сміливо виліплює і виводить свої гіпотетичні будови; це особливо помітно на справі Кирило-Методіївського Брацтва.

Взагалі, матеріяли судового процесу потребують перевірки. Люди на суді багато дечого замовчують, не договорюють, хвилюються, або занадто бувають обережні. Тут не можна шукати повної щирости! Коли ми підойдемо до матеріялів „Кир.-Мет. Брацтва“ з критичною міркою, то тут справа стоїть ще складніше. Окрім зізнаннів братчиків, ми повинні добре обрахувати й ті обставини, серед яких проходив цей процес. А що робить Щурат? Він на-сліпо вірить кожнісінькому Шевченковому слову, і зовсім забуває за те, що це Шевченко веде розмову в „III Отдѣленіи Собственной Е. И. В. Канцеляріи“ та ще й з Дубельтом! Візьмім хоч-би отакий приклад:

В. 17—Кто иллюстрировалъ рукописную книгу вашихъ сочиненій и не принадлежитъ-ли тотъ, кто столько занимался вашими стихотвореніями, къ злонамѣреннымъ славянистамъ?

От. Иллюстрировалъ мои сочиненія графъ Яковъ де-Бальменъ, служившій адъютантомъ у одного изъ корпусныхъ генераловъ и убитый на Кавказѣ въ 1845 г., и никто Вашиловъ. Съ первымъ я видѣлся одинъ разъ, а второго совсѣмъ не знаю.

[„Збірн. пам'яті Т. Г. Шевченка“. К. 1915]

Хіба-ж це так? Шевченко не тільки „бачив“ Я. де-Бальмена, але частенько проживав у його маєтку на Полтавщині, коло Сенжар — це раз! А по-друге, де-Бальмен не міг ілюструвати Шевченкових автографів, бо тії малюнки, які ми знаходимо у рукописі „Три літа“ належать самому поєтові

Та й коли де-Бальмен міг ілюструвати їх? Пригадаймо: Шевченко в перших днях лютого р. 1844 рушив з України до Петербургу (29 січня поет був ще на Україні), де і пробував увесь 1844 р. Де-Бальмен у серпні 1844 р. був в Одесі; а в липні р. 1845, його вже забито на Кавказі!

Як же він міг ілюструвати „Сон“?

А Вашилова Шевченко теж знав добре; нераз і малював з ним; це — брат дружини С. А. де-Бальмена (недруков. матер. Н. Білозерського).

І коли Шевченко запевнював Дубельта, що малюнки не його, а де-Бальменові, а Костомаров „Закон Божий“ приписував „какому-то сь иностранной фамилією, если не измѣняетъ мнѣ память, де-Бальмену“ — то це не що инше, як перекладання вини на мертвого („мертвые срама не имутъ“).

На допиті Шевченко казав: „Сь Штрандманомъ я познакомился въ Яготинѣ у князя Репнина; онъ былъ тамъ домашнимъ учителемъ, а теперь не знаю“.

Теж — неправда! бо такого учителя у Яготині не було. Тоді, коли Шевченко пробував у Репніна, окрім князевої родини були ще такі люди: Глафира Псіол, домовий лікар Фішер, французенка Рекордон. Жадного Штрандмана не було! (див. Рус. Проп. т. 2, 1916 „Т. Г. Шевченко и кн. В. Н. Репнина“, „Записки П. Д. Селецкого“, ч. I. Київ 1884). Приклади можна ще збільшити; але й наведених вистачить, щоб показати, який непевний матеріал являють собою офіційні зізнання братчиків.

Опріч того Щуратові можна ще закинути ось що: він трохи однобічно користується матеріалом. Напр., коли йому треба виявити ідейні впливи (ніби то польських емігрантів) на Шевченкових поезіях з років 1838—1842, то він буде замовчувати про те, що до знайомства Тараса Григоровича з гуртком Подберезького та іншими поляками, польська петербурзька преса нічого прихильного про „Кобзаря“ та „Гайдамаків“ не написала (навіть зовсім мовчала!), а малюнки Шевченкові, які були на виставі Академічній, Подберезький вилаяв, бо там, бачте, „більше похибок ніж прикмет“. Це було року 1842. А як Шевченко познайомився особисто з Подберезьким, то й став зараз „знаний народний поет“, а малюнки його стали визначатися „композицією, угрупованням, і знанням рисунку“. Це вже писалося про Шевченка року 1844. Щурат про це мовчить, бо факти ці йому не на руку! „Якими дорогами — питається Щурат — доходили до Шевченка відомости й настрої з Кавказу, що виявилися так революційно в його елегії на смерть гр. Якова де-Бальмена?“ І чогось не хоче сказати, що ці відомості, тай відомість про смерть де-Бальменову Шевченкові певне міг дати А. Чужбинський. Щурат про його згадувати не хоче, бо який-же з Чужбинського емігрант з революційними думками! „Відки міг взяти ся в Куліша в 1844 р. намір видати Шевченкового „Кобзаря“ і „Гайдамаків“ за границею по німецьки“ — питається Щурат і свідомо перекручує дату Кулішевого листа до Шевченка „25 іюля 1846 г.“ на „1844“ р. (Див. „К. С“, 1893; III; 461).

Взагалі перечитавши Щуратову книжку, не можна згодитися з його думками: вони гіпотетичні, сумнівні, занадто збільшені! На мою думку, комусь із дослідувачів шевченкознавців доведеться знову переглянути цю саму тему.

Позитивні риси монографії Щурата показала рецензія П. Зайцева (Н. М., 1918, I, 182): 1) автор добре знає і висчерпує літературні й архівні джерела, 2) робота Щурата „дає багато (sic!) нового в зрозумінні, як окремих уступів, так і цілих поезій Шевченка“ 3) вона дає „цінні вказівки і для ідеології Кирило-Методієвського Братства“.

Мих. Новицький.

Нова генетична теорія походження заговорів.

(Н. Познанський, Заговори. Опытъ изслѣдованія происхожденія и развитія заговорныхъ формулъ — Записки Ист.-Филол. Факультета Петроград. Университета. Ч. СXXXVI. П. 1917, стор. XVI + 327).

Книга д. Познанського в літературі про заговори являється фактом, що має безумовне наукове значіння, бо в книзі подано нову й оригінальну теорію і походження заговорів і їхнього еволюційного розвитку. Тимчасом, як Крушевський¹⁾ робив спробу з'ясувати характер віри в заговори на підставі віри в „грозовий“ міт, як Ф. Зелінський²⁾, систематизуючи раніш висловлені думки Потебні³⁾, хотів бачити основу заговора в формулі порівняння (як — так) і в психологічних принципах асоціанізму, а Мансикка⁴⁾, в протилежність до Потебнівського психологізму, ставав на точку погляду чисто літературних книжкових запозичень і впливів і обстоював думку, що заговори зовсім під собою не мають народного ґрунту, а склалися під зовнішнім впливом символів і образів церковно-візантійської літератури, — Познанський перший звернувся до заговорів, як учений дослідувач мітологічного фольклору, добре знайомий з працями Вундта, Узенера та Фрезера. Так само, як названі вчені, представники еволюціонізму в мітології, Познанський став теж на точку погляду генетичного методу і, на ґрунті цього методу, подав він дуже струнку й висчерпуючу схему еволюції заговірних форм. Приймаючи, що перша стадія еволюції заговірних форм це стадія чарівних дій, не з'єднаних з пояснюючою формулою, він каже, що пізнішою стадією розвитку була поява заговорів з епічною частиною і заговорів „молитвообразних“. На першій початковій стадії існували, на думку Познанського, чарівні дії зовсім самостійні й незалежні від слова. Вони повстали на ґрунті „симпатійної магії“, тоб-то на ґрунті віри в „симпатійний“ магійний зв'язок предметів і дій, на ґрунті віри, що коли де-що змінити в одному предметі, то відповідна зміна відбудеться і в іншому, „симпатійно“ з ним зв'язаному предметі. Так було, каже Познанський, на самому початку.

А причиною дальшої еволюції і власне того, що з чарівних дій без слів виникли чарівні дії з пояснюючою формулою, тоб-то заговори, причиною

¹⁾ Н. Крушевський, Заговори, какъ видъ русской народной поэзіи — Варш. Univ. Изв., 1876, III.

²⁾ Ф. Зелінський, О заговорахъ — Сборникъ Харьковскаго Ист.-Филол. О-ва, X (Харків, 1897).

³⁾ А. А. Потебня, Объясненіе малорусской пѣсни по списку XVI-го в. Харків, 1914.

⁴⁾ V. Mansikka, Über russische Zaubersformeln. Helsingfors, 1909. Див. також його: Представители злого начала въ русскихъ заговорахъ — Живая Старина, 1909, в. IV.

цього з'явилося, з одного боку, забування змісту чарівних дій, а з другого, початок критичного відношення первісної людини до віри в магічний зв'язок. Зчасом початкова рація магічних чарівних дій почала, як гадає Познанський, забуватися, робитися неясною; почав виникати і що-раз більше поширюватися критицизм, чарівник переставав вірити в „передачу“, в магічний зв'язок предметів і чарівних дій. Щоб з'ясувати зв'язок, пояснити зміст магічних обрядів (що вже почав забуватися), для цього почали приєднувати до чарівної дії слова, пояснюючі формули. І це відновлення напів-забутого первісного змісту магічних чар припинило розклад магічного обряду, що вже був почався. Слово виникло за рахунок розкладу обряду. Вмірання обряду, забування змісту чарівних дій з'явилося умовою виникання пояснюючих формул, умовою переходу од простих чарувань без слів до чарувань, з'єднаних з словом, тоб-то до заговорів у властивому розумінні цього слова. Оцей мент появи слова при чарівній дії це і є друга стадія в еволюції заговорів. На цій другій стадії слово грало чисто службову пояснюючу¹⁾ роль, воно не мало ще самостійного значіння і було тільки „придатком“. Словесні формули мали на цій стадії таке неважне значіння, що при лікуванні чарами без них могли цілком перебутися.

Великого значіння набули формули тоді, коли наслідком тісного співжиття слова й магічних обрядів сталося те, що слово набуло од обряду тієї магічної сили, якої раніш воно не мало. Магізм слова, на думку автора, це магізм запозичений, і до того запозичений він од магізму дій. Вмірала віра в магічну силу чарівних дій і виникала вкупі з тим віра в магічну силу слів. Оця стадія, на якій дія і пояснююча формула існують вкупі одна з одною й являють ніби два паралельні ряди, два засоби висловлення однієї думки, причому обидва елементи володіють однаковою магічною силою, ця стадія єсть для Познанського третя стадія.

Чим далі, тим більш поширюється критицизм, чим далі, тим більш чарівна дія убуває, а словесна формула зростає. Критицизм ставить питання про доцільність заговору, а відповіддю на це питання являється „міт, як вказівка, що так було колись“. Це пізніша стадія існування заговорів з епічною частиною, коли дія майже зовсім одмірає. Критицизм іде що-раз далі й далі; він ставить все нові питання. „Добре, цей засіб давно прикладається, але чому він прикладається? І ось тут на сцену з'являється авторитет божий“. Обрядові приписують божественне походження й цим не тільки з'ясовується походження обряду, але й підкреслюється його авторитет. Це — найвища й остання стадія розвитку заговорів, коли заговори з епічною частиною набувають вигляду молитов.

Отака в коротенькому викладі нова генетична теорія походження й розвитку заговорів, утворена Познанським на підставі вчення про магічний світогляд натур-народів. Вона систематична й суцільна. Але те, що дослідувач підійшов до „факта заговорів“ не з точки погляду методу „феноменологічного“, який вимагає самісінького описання, який бере факт сам у собі, а

¹⁾ Потебня, навпаки, гадав, що в заговорах, де „дія й слово виражають одну думку“, „дія грає тільки службову роль, являючи собою ніби тільки яскравішу ілюстрацію цього бажання“. В протилежність до Потебні, який вважав у заговорі дію за елемент другорядний, Познанський, гадає, що в заговорі, як раз „дія явним образом переважає слово“ (121. 146). З цього погляду теорія Познанського цілком протилежна до теорії Потебні.

підійшов до нього з точки погляду методу „генетичного“, з щирим бажанням показати еволюцію заговірних форм, це саме зробило схеми Познанського надто суперечними. Оскільки чарівні дії без слів з'являються справді початковими? Чи не могли чарівні дії без слів виникнути з чарівних дій, уже з'єднаних з пояснюючими формулами? А коли могли, то чи це не значить, що ми не маємо в себе певного критерія для того, щоб обстоювати початковість або-ж непочатковість чарівних дій без слів? Чи могло, далі, приєднання слова й пояснюючих формул до чарівних дій припинити процес, з одного боку, забування змісту цих дій, а з другого, розвитку критичного відношення до віри в зв'язок, в передачу й, узагалі, в магічний світогляд? Нарешті, коли слово приєдналося до дії за тих часів, як віра в магічну силу дії почала зникати, то як могла в таких умовах виникнути віра в магічну силу чар словом? Ось, скільки запитань викликає генетична теорія Познанського!

Зупинимось на першому запитанні: оскільки чарівні дії без слів являються тією первісною формою, з якої розвинулися заговори? На це запитання кожен мітолог повинен відповісти, що проблема взаємовідносин слова й чарівних обрядів це проблема надто складна. Те, що існують чарування дією, не з'єднані з словом, що магічна сила обряду це сила самостійна, усе це Познанський показав на фактах і з усім цим сперечатися не доводиться. Але не доведеться сперечатися і з тією думкою, яку ми висунемо в протилежність Познанському, що чарівні дії без слів не є початкові, бо взагалі од слова, як засобу витворювати думку, дія незалежна бути не може. Тільки рефлекторні рухи вільні од думки, а кожнісінький інший рух, а тим більш організована низка рухів вимагає міркування, а міркування неможливе без слів. Такий закон людської психіки, що панує на перших стадіях розвитку людини і найбільш як-раз на перших. „Мовчання, читаємо у Потебні, — це мистецтво не давати уяві переходити в порушення органів, з якими її зв'язано, — мистецтво, якого досягає сьогочасна людина досить пізно і якого зовсім непомітно у дітей“¹⁾. З огляду психологічно-лінгвістичної точки погляду та як прикмета, на яку звернув увагу д. Познанський: „незалежність од слова“, вказує не на початковість чарівних дій. До того й факти фольклорні теж не підтримують гіпотези Познанського. Річ у тому, що чарівні обряди зародилися на ґрунті анімистичного світогляду. Для того, щоб первісна людина дійшла до ідеї магічних чар, до думки про засоби „передаючіє и изобразительные“ чи до думки про прямі й непрямі чари²⁾, вона мусіла раніш утворити ідею душі, філософічну уяву, що „не-я — це я“. Уява душі виникла, як це каже Вундт, під впливом екстатичних станів³⁾, а коли уява душі виникла під впливом екстатичних станів, то й уява чару, що своєю чергою виникла на ґрунті анімізму, не могла не нести на собі особливостей свого екстатичного походження. Про роль чарівника, як екстатика, Вундт пише: „So sind der Medizinmann und der Schamane stehende Figuren der primitiven Kultur geworden... Er leitet die Kulttänze und Kultprozessionen, und, im Besitz der Mittel zur Erzeugung ekstatischer Zustände, ist er der berufsmässige Visionär, der als solcher die Aufgabe hat, Geheimnisse zu enthüllen und Zauberhandlungen

¹⁾ А. Потебня, Мысль и языкъ. Харків, 2 вид. ст. 99.

²⁾ W. Wundt, Völkerpsychologie. Zweiter Band. Mythos u. Religion. Т. II, S. 188. Leipzig, 1906.

³⁾ W. Wundt, о. с. див. В. II, Т. II. S. 94. „Einfluss ekstatischer Zustände auf die Seelenvorstellungen“.

zu vollbringen“¹⁾. Досить побачити, як у примітивних народів чиниться екстатичний обряд чарівного закляття, щоб погодитися з думкою про початкову синкретичність чарівних дій, а дії, незалежні од слова, охарактеризувати, як прості уламки давніших і складніших обрядів, що розповсюджені по цілому світі, а черев те й уважаються за загальні й первісні²⁾. Таким робом, ми не можемо прийняти погляду Познанського, що чарівні дії без слів це безумовно первісні форми. Єсть факти, як ми бачимо, що свідчать про первісний синкретичний характер чарівних дій.

Але, хоч як би ми ставилися до проблеми взаємовідносин слова, танка, ритма й чарівної дії, до питання про первісність чарівних дій, чи з'єднаних з пояснюючою формулою, чи не з'єднаних, питання досить темного, — ми можемо, з свого боку, зауважити, що окрім такого ходу еволюції заговірних форм, який приймає Познанський, можна припустити й хід явно-протилежний. Я хочу показати, що процес еволюції заговорів ішов не тільки од магічних дій без слів до „коротеньких формул, пояснюючих дію“³⁾, як гадає Познанський, а що він міг йти й навпаки: магічні дії без слів могли розвинутися з магічних дій, зв'язаних з словом! Познанський, напр., каже, що з магічної дії без слів, з дотику камінцем до щоки, як засобу лікування зубної хвороби, виник, як змісл цієї чарівної дії уже затемнився, засіб лікувати теж через дотик, але вже з вимовою пояснюючої формули: „Каб яны замлѣли, закамьянѣли, я ни разу каб не болѣли“. Словесну формулу було приєднано, щоб пояснити напів-забутий змісл обряду. Так думає Познанський, а ось спостереження, що кажуть за можливість протилежного процесу, який ішов од дії з формулою до дії без формули. Щоб це довести, ми візьмемо наведений приклад і погодимось з Познанським і в тому, що слово мається при дії для пояснення, так і в тому, що змісл дії після приєднання слова мусить зробитися ясний. Коли Познанський пише: „Слово повстає при дії, щоб пояснити дію, яка через віщоє почала вимагати пояснення“ (ст. 147), то слід сказати й навпаки: слово гине, коли змісл дії ясний і не викликає більш пояснень. Звідділя виходить, що коли-б обряд торкатися камінцем, як засіб лікування зубної хвороби, зробився розповсюджений і зрозумілий для всіх, то зникла-б укупі з тим і необхідність в поясненнях. Пояснююча формула стала-б „ні до чого“, „привіском“. Без неї легко можна було-б перебути і нарешті вона одмерла-б, тоб-то чарівна дія другої стадії набула-би вигляду чарівної дії першої стадії. Можливість такої еволюції в розвитку заговірних форм ставить перед нами методологічну вимогу: спершу, ніж казати

¹⁾ Ibid. S. 104.

²⁾ У Є. Анічкова напр., читаємо: „Саме дійство кожного закляття являє собою пісню-танок під акомпанімент тамбуруну. І ця пісня виконує цілком визначене призначення. Вона, з одного боку, допомагає з'явитися екстазові, а, з другого, словом виражає бажання“ (Вес. обр. пѣсни, т. I, ст. 381). „Щоб наближатися до богів, потрібен танок, а не молитва“ кидає Лебюк (Начало цивилизации. Рос. пер. ст. 142). Пор. А. Н. Веселовскій, Три главы изъ ист. поэтики — Журн. Мин. Нар. Пр., 1899, кн. 3, ст. 63.

³⁾ Такий нарис еволюції, який малює Познанський, ми находимо у Зелінського. Зелінський казав, що „заговор повставав од чару“ (о. с., ст. 25) і що тільки через „особливу перевагу заговору перед чаром“ „вони помінялися ролями: з службового становища заговор зайняв пануюче, переважне і йому почав товаришити чар“ (ст. 30).

про те, що та й чи інакша чарівна дія без слів є першою стадією, — з'ясувати, що вона не виникла з чарівної дії, зв'язаної з пояснюючою формулою, з якого-сь апокрифа чи легенди. Це потрібно зробити власне через те, що Мансикка якраз припускає, що заговори взагалі розвинулися на ґрунті церковної символіки, легенд і апокрифів.

Ми вказуємо на потребу попередніх дослідів, чи дійсно ця дія без слів є початкова, бо ми непевні щодо твердження Познанського, ніби-то приєднання слова відбудовує початковий змісл обряду. Він пише: „Епилептиковъ стегаютъ вѣникомъ. При падучей немочи бьютъ травой чертополохомъ... Слово во всѣхъ подобныхъ случаяхъ не при чемъ. Но, естественно, что если смыслъ дѣйствія почему-либо окажется не ясенъ, то его придется пояснить“. Які, спитаємо, можуть бути пояснення, коли дія стала неясна; як можна пояснити те, змісл чого напів позабуто? З'ясування неясного, тлумачення позабутого це вже буде нове з'ясування, нове тлумачення, яке не відповідатиме первісному зміслові. Коли, напр., од переляку палить льон і кажуть: „Куди дим, туди й ляк“, то як-би змісл цього чарування було вже напів-позабуто, то, не розуміючи обряду, люди не змогли-б і пояснити його, а, коли-б і пояснили, то це пояснення не відповідало-б початковому зміслові обряду, вже позабутому. Але не вважаючи на це, припустимо, що слова: „куди дим, туди і ляк“ передають істинний початковий змісл обряду. В такому разі, коли вони передають дійсний змісл, то це значить, що змісл обряду не було ще забуто, що він липався ще ясний, а коли він липався ясний, то тоді, згідно з теорією самого Познанського, пояснююча формула не виникла-б.

Принцип, який поклав Познанський в основу своєї теорії: „неясність зміслу — присутність пояснюючої формули“, викликає велику силу непорозумінь. Зверніть, наприклад, увагу на таке твердження Познанського: пояснююча формула при чарівній дії є „настільки неважлива, що лікування може перебутися без неї“ (ст. 144). Коли при чаруванні можна перебутися без формули, коли вона не має жадної ваги, то це значить, що змісл чарівного обряду ясний, а „ясність зміслу, згідно з тезою Познанського, викликає відсутність пояснюючої формули“. Як в такому разі могла з'явитися при ясній чарівній дії формула, яка з'являється тільки тоді, коли дія неясна? Отут виходить *circulus vitiosus*, і з нього Познанський вийти не може.

Отака сама суперечна залишається й інакша вигадка д. Познанського, що пояснюючі формули з'являються при чарівній дії, викликані не тільки необхідністю пояснити те, що стало неясне в обряді, ба і для того, щоб поясненням первісного зміслу дії припинити розвій критицизму. Пояснюючі формули виникли „въ результатѣ раздвоения сознания чарующаго. Сознание его начало различать, что предметъ, на который направлена чара, не тождественъ съ предметомъ, на какой онъ хочетъ воздѣйствовать. Раньше въ его сознании было совпадение этихъ двухъ предметовъ; теперь оно нарушено. Восковая фигура, напр., уже нетождественна человѣку“ (143 ст.). Ми не можемо погодитися з думкою, що поява пояснюючої формули могла одігравати якусь роллю в тому, щоб воскова фігурка знов почала здаватися тотожною з людиною. Сумнів в існуванні магичного симпатійного зв'язку між фігуркою й людиною свідчить про критичне відношення до цілого світогляду, в цьому разі магичного, бо центром його являється власне віра в магичний зв'язок між двома подібними предметами. Коли виник сумнів в існуванні зв'язку, то приєднання формули не могло мати жадного значіння. Ствердити словами, що фігурка

тотожності з людиною, назвати її йменням такого-то, це ще не значить відновити „нарушенное совпаденіє“, бо тут, кажу, ми маємо повну зміну магічного світогляду. Чарівник, що не вірить у магічну тотожність фігурки й людини, вже не стоїть на ґрунті симпатійної магії, а тому, хоч приєднання формули могло пояснити призначення чари, але віри в зв'язок подібних предметів це приєднання відновити не могло, бо, як каже сам Познанський, цієї віри вже не було.

Ще суперечніша гіпотеза д. Познанського про походження магічної сили слова! Коли „прирость слова проісходиль за счетъ отмиравшаго дѣйствія“, „за счетъ начинающагося разложенія обряда“ (с. 153), то цей факт мусів помітно вплинути на слово. На слові одбився-б факт нищення магізму й розкладу обряду. Коли „репутація обладання магической силой съ обряда незамѣтно распространилась и на его спутника“ (с. 158), то лишається незрозумілим, чому тільки „сила“ перейшла на слово, а не те вмірання магізму, що почалося в обряді й викликало при ньому появу слова? Слово, що його появу викликав розклад обряду, неминуче було-б заразилося од нього цим процесом розкладу. Занепад магічного світогляду, що відбився на обряді, був би безумовно відбився й на слові. Сумнів в існуванні зв'язку між подібними предметами (фігуркою й людиною) перейшов-би й на віру в зв'язок між людиною й словом, його йменням, — інакше бути не могло. Тим більше, що прибільшення „почуття реальности“ й духа критицизму повинно було перешкоджувати розвиткові віри в магізм слова, бо ця віра в чари словом вимагає ще більшої містичності свідомості, ніж віра в чари дією.

Цікаво зупинитися трохи ще на тому, як Познанський уявляє собі народження вищих заговірних форм, тоб-то появу міту в заговорі. На його думку, міт з'являється тоді, коли виникає сумнів в доцільності симпатійних чар. Чари уживають не через те, що вони магічні сами-по-собі, а через те, що цих чарів уживали „колись“. „Батьки й діди так робили, а вони були не дурніші за нас. Ось — звичайна відповідь на сумнів у доцільності будь-якого суспільного інституту“ (с. 153), — пояснює Познанський свій погляд на психологію еволюції заговірних форм. З цього погляду треба зробити висновки, яких сам автор не зробив. Коли ці вищі форми заговору використовуються не за-для їхньої самостійної магічної сили, а тільки за-для звичаю („колись“), то це є свідомство смерті магічного світогляду. Містичний світогляд змінюється історичним: людина вірить у чари не через віру у їхню магічну силу, а тільки тому, що в ці чари вірили діди й прадіди. Вона не вірить самим чарам і вірить звичаю й традиціям. Виходить, що міт, епічний заговор у самий момент свого народження ніякого не має відношення до магічного світогляду. Таким робом, не може бути магічний той заговор, який повстав на ґрунті не принципів магізму, а на принципі: це лікування дійсне через те, що так було колись. А тимчасом виходить, що заговор з епічною частиною належить до тих стадій розвитку заговірних форм, в яких, як це свідчить сам Познанський, „сила слова є найповніша“ (с. 113). Як це погодити? Або-ж заговор з епічною частиною виник не як відповідь на сумнів, або-ж заговор, як відповідь на сумнів у доцільності, не мав магічної сили?

Тая обставина, що Познанський вважає за принцип еволюції заговірних форм критицизм, й була причиною тому, що дослідувачеві довелося стати в суперечність із самим собою і з фактами. Візьмемо будь-який при-

клад чарівної дії й ми побачимо, що поява епічної частини при обряді не мала жадного відношення до скептицизму, „почуття реальності“ та „духа критицизму“. Візьмемо приклад: вкүшення гадюки лікують, змиваючи з рани отруту. Що це таке цеє змивання отрути, як не засіб побутової, натуральної, практичної медицини? Але до цього реального засобу додається міт: цей засіб використовується через те, що такий випадок був колись, так змивав кров якийсь індійський бог чи сам Христос ап. Петрові. До дії додано міт, епічну частину, пояснюючу формулу і, розуміється, міт тут викликано зовсім не критицизмом, чи сумнівом у доцільності дії, чи збільшенням почуття реальності, як це здається д. Познанському, а як-раз протилежним почуттям, почуттям містичності, бажанням містизувати побутовий засіб натуральної медицини. Центр ваги з простого змивання отрути переходить на особу, що володіє магічною силою творити чудеса, на легенду й особу Христа. На зміну побуту приходить бажання чуда, все будується на вірі й натхненності молитвенної надії. Те, що належало до системи реалістичного розуміння, перейшло в план зовсім іншого світогляду. Не раціоналістичний сумнів викликала, повторюю, появу міта, а викликала його віра й містичне почуття...

Ми розглянули в загальних рисах генетичну теорію Познанського й бачимо, як багатоє є в ній суперечностей, та це не індивідуальна хибя цієї теорії, це є загальна особливість усіх „генетичних“ у царині мітології теорій. Генетичний бо метод вимагає од дослідувача відповіді на такі питання, на які він не може відповісти, бо у нього немає відповідного матеріалу. Мітологів, що хоче намалювати еволюцію, скажемо, заговірних форм, доводиться орудувати, не маючи у себе оснiвного: хронологічних свідочств. Історичний матеріал хронологічних фактів він замінює гіпотетичними твердженнями, щоб на їхньому ґрунті утворити свою, теж гіпотетичну схему. Становище мітолога найгірше між істориками культури, бо самісіньюю логікою доводиться користуватися тоді, коли інші історики мають у руках датовані факти. Не про генетичні схеми й не про аналізи еволюційних змін треба дбати мітологам, а про аналіз чисто-феноменологічного характеру тих фактів, що мають безіперечну історичну даність.

Віктор Петров.

Ол. Кисіль, Шляхи розвитку українського театру. Театральний Порадник. № 4. Видання Дніпросоюзу. К. 1920-1921.

Не скоро ще настане той час, коли можна буде написати наукову історію українського театру, докладно обґрунтовану фактами, збудовану на пильно дослідженому матеріалі. Причина цьому полягає не тільки в тих методологічних труднощах, які виникають з самої суті предмету, але й у самих умовах дослідів над минулим українського театру.

Ще в творах Котляревського, Квітки та Шевченка український театр вийшов по-за межі своєї батьківщини, рано почав очаровувати всіх своїм рідким за тих часів етнографічним реалізмом. За 80-х років він зробив справжній фурор тою плеядою талановитих акторів, яка для широких кол громадянства з'явилася ніби *deus ex machina*. Проте цей бучний успіх театру специфічно українського не викликав розвідок, які-б цілком свідомо ставили проблему історії українського театру, виразно відрізняючи його від театру російського. Певна річ, це не вадило історикам літератури розроблювати мате-

рія української драми, не зменшувало заслуг Пекарського, Тихонравова, Морозова та інших, — але все-ж-таки вони студіювали український театр у кращому разі тільки як галузь російського, а не як окрему цілість, що має свої певні традиції. У цьому останньому напрямку почали працювати тільки новітні дослідники, як акад. Перетц, проф. Резанов, Возняк, Франко, Стещенко, Старицька-Черняхівська та й інші. Але й вони, хоч і дали дуже багато цінного, не з'ясували тих методологічних принципів, що на підставі їх можуть провадитися студії над українським театром. Справді, чим повинен цікавитись історик українського театру? Спеціально театром українським, чи й театром на Україні взагалі, театром, який безумовно впливав на театр з українською мовою. Де провести межу поміж театром безумовно українським, театром, який виникав та жив на Україні і драмою, яка писалася на Московщині українцями більш-менш зросійщеними?

Ці та й багато інших питань методологічного характеру виникають, коли ми починаємо працювати над минулим українського театру. Але крім цих труднощів є багато й інших, які лежать у самій суті предмету. Історія театру, як окремого і разом з тим і синтетичного мистецтва складається з багатьох елементів. Разом треба досліджувати і актора, як головного чинника театру, і матеріал, над яким він працює — драму, і ту сцену, на якій він грає (в ширшому розумінні — театральний будинок), того, хто відчуває акторову гру — глядача, який не тільки дивиться на гру, але й сильно впливає не лише на хід окремої вистави, але й на еволюцію театру взагалі.

В такому розумінні історія українського театру вимагає ще багатьох дослідів. З чотирьох зазначених елементів більш досліджена самісінька драма, яка має цінну бібліографію Комарова та окремі розділи в книжках, присвячених українському письменству. Що-до інших чинників театру — тут справа стоїть далеко гірше. Ми маємо багато хвалебних рецензій та статей про видатних українських акторів, але ми не бачимо ще тих монографій, яких вони заслуговують. Ба що більше... ми не маємо хоч-би для корифеїв української сцени тої хронологічної канви, яка-б визначувала етапи акторських мандрювань. А без цього не можна студіювати стиль актора, його походження та еволюцію.

Але зараз, хоч матеріялів для такої докладної історії українського театру ще не зібрано — життя вимагає свого. Український нарід прагне до національного театру і необхідність керувати цими змаганнями викликає багато спроб допомогти їм різними театральними підручниками. „Театральний Порадник“ це і є одна з таких спроб.

У книжці Ол. Кисіля, який перед кількома роками видав популярний текст вертепу, ми зустрічаємо спробу накреслити розвиток українського театру. Потреба в такому виданні вже давно відчувалася дуже гостро: щоб розуміти український театр з усіма його змаганнями та хибами, треба добре знати його минуле.

У першому розділі автор розповідає про зародки драми в українських народніх звичаях та словесності (стор. 3), про шкільну драму (4—9) та вертеп (9—10). Другий розділ присвячений театрові наприкінці XVIII та на початку XIX в. в. (10—12), коли українські вистави спорадично впливали стихійне бажання українських дідичів свого, національного. Далі — окремі аматорські вистави 50—70 років (12—15), драматургія цих часів (15—16), галицький театр (16—18). Третій розділ — це друге відродження

українського театру в 80 роках (16 — 25) та спроби ширше розвинути свою діяльність з часів революції (25 — 26).

З двома оцінками можна підходити до книжки п. Кисіля: можна говорити про наукову її цінність і про те, оскільки вона відповідає вимогам призначеного для широких верств громадянства видання.

І з першого боку не можна не зауважити де-яких хиб. „...В історії української шкільної драми — пише автор — не було певної еволюції... п'єса більш архаїчного типу чергувалася з формами більш новими, в залежності від смаку автора і цілком незалежно від їх хронології...“ (4). Оскільки відповідає це дійсності? Ми знаємо, що в історії старої української драми, що розвиток її не міг бути такий органічний, як у Греції чи у Франції, бо п'єси виникали під різними випадковими впливами, — не можна накреслити такого прямого шляху, щоб кожна п'єса була тісно зв'язана з суміжними. Але загальний напрямок цієї еволюції все-ж-таки можна помітити. І хоч треба вважати за занадто педантичний той поділ історії української драми на окремі певні періоди, який ми бачимо в відомій праці акад. Петрова, але в цілому він правильно малює еволюцію української драми — від містерій до *ludi caesarei* та мораліте, з виразними натяками на сучасну дійсність. І цей процес треба було-б зазначити в книжці, яка має назву: „Шляхи розвитку українського театру“.

Далі. В популярному виданні має рацію розглядати старий репертуар „не в хронологічному порядку, а по типах драматичних творів“ (5), правильно теж переходити з простіших форм — діалогу, діалогічної вірші — до справжніх спектаклів типа містерій. Але чому автор як зразок містерій наводить драму „Олексій, чоловік Божий“, типову п'єсу на пошану святого, тоб-то міраклъ? До наших часів не дійшли повні тексти містерій, проте ми маємо їх уривки, наприклад видані акад. Перетцем — з Різдвяної драми, з містерії про Адама (Изв. Отд. р. яз. сл., 1907, IV) та й інші.

І далі. Хоч автор і був дуже обмежений розміром праці, йому все-ж-таки треба було більше спинитися на тих п'єсах XVIII віку, в яких одбилася сучасна дійсність, як „Володимир“ Теофана Прокоповича, „Милость Бога Украинну... свободившая“, п'єси Лацевського, Кониського та й інші. Вони заслуговують найбільшої уваги, як найбільш своєрідні з усієї старої української драматургії, до того-ж у цих п'єсах драматургія українська найбільше підходила до утворення свого національного репертуару. І крім того книжка Кисіля призначена для практичних потреб, для діячів українського театру. А сценічні можливості цієї старої української драматургії може ще й досі не вичерпані¹⁾.

Справді, 27 сторінок (та й у них багато місця займають малюнки) — це занадто мало, щоб дати хоч-би поверховий нарис історії українського театру. Але все таки жаль, що книжка не дає нам яскравішого малюнку його життя: вона не знайомить нас з його побутом, з тими обставинами, в яких виникали святкові спектаклі в Київській Духовній Академії, що на них давалися вистави вертепу та інше.

¹⁾ Див. у Г. Гаєвського (Завдання режисера, стр. 50 — 51. Театр. Поглядник № 1) про пристосування Л. Старицькою-Черняхівською до сучасного театру п'єси „Милость Бога“.

Що-ж до новітнього театру, то замість того, щоб перелічувати окремих представників української драматургії та сцени (стор. 15 — 16, 18, 20 — 21), доцільніше було-б змалювати тії умови, в яких жив український театр в 1880 — 1900 року, а багатий матеріал для цього знаходимо в спогадах Кропивницького, Садовського, Старицької-Черняхівської, Ванченка та й інших діячів сцени...

І нарешті, хіба можна було обмежитись одною сторінкою для новітнього українського театру. 1917-1920 — 3 роки, в які він жив серед нових умовин, коли він, оскільки це було можливо в обставинах горожанської війни, розвинув свою діяльність, мали-б більш права на авторову увагу.

Та, хоч мені і довелося зазначити де-які вади та недогляди в книжці О. Кисіля — вона має певну вартість, як перша спроба дати в стислому вигляді, нарис минулого українського театру за весь час його існування.

П. Рудін.

Вячеслав Липинський, *Історичні студії та монографії*. Т. III. Україна на переломі (1657-1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Київ—Відень, 1920. ст. 304 in 8°.

Названа нами історична студія це переклад поширений з польської мови. Написана була вона й видана ще в 1912 році, у збірнику „Z dziejów Ukrainy“. Уже тоді автор ставив собі певні своєрідні завдання: спопуляризувати у своїх працях ідею української державности серед польської, чи краще мовити — спольщеної, шляхетської верстви.

„Наша дотеперішня історіографія — пише автор (стор. 17), — розвиваючись під впливом трьох чинників: ідеології державности російської, ідеології державности польської і національно-культурної демократичної і недержавної ідеології української, не дає відповіді на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи інакше ідеологічно обмеженого, дослідю нашої минувшини“.

Дати відповідь на отії питання — це і є завдання авторової праці. „Тільки основно визволившись з накинутаго нам підчас нашого занепаду поняття про себе, як про якийсь до державного життя нездатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полу-народець, — тільки усвідомивши собі весь розмах нашої історії, широкі державні, організаційні замисли предків наших, ми зможемо... науко во оцінити поодинокі факти нашої минувшини“. Ось як характеризує автор поставлені собі питання. Це — „широкі державні організаційні замисли предків наших“. Їх треба розкрити й усвідомити.

Студія авторова розкриває перед нами широкі державно-організаційні плани гетьмана Богдана Хмельницького та української шляхти. Б. Хмельницький це був один із найгеніальніших державних мужів-політиків і організаторів, що з самого початку свідомо йшов до своєї мети і вміло боровся з перешкодами внутрішніми й зовнішніми. Побороти недержавні вузько-класові настрої козацької верстви: з'європеїзувати казаччину — цього оснiвного завдання внутрішньої своєї політики Б. Хмельницький осягнув цілком. Прихилити до української державно-творчої роботи знаряддя цієї європеїзації, „руську“ шляхту, Б. Хмельницькому пощастило. Руйнуючу, деструктивну силу селянства було введено в рамки спокійної господарчої

праці. Січ Запорізька, позбавлена політичного значіння, піддана контролю й доглядові „Війська Запорізького“, що складалося з городского козацтва, обернулася в охоронний од татарів пункт — не більше.

Залишалося збудувати українську монархічну державу з династією самого Богдана — і справа української державно-творчої роботи була-би закінчена. Передчасна смерть Б. Хмельницького перешкодила в цій напівзакінченій роботі.

Але автор не тримається думки про безмежний вплив геніяльної одиниці в історичному процесі. Державно-творча робота провадиться не волею одиниць, не їх здібностями виключно, а волею й здібностями цілої суспільної верстви — національної аристократії, в даному випадкові „руської“ шляхти.

На підставі аналізу суспільно-політичної еволюції на Україні в 1648—1659 р.р., В. Липинський укладає схему цієї еволюції з трьох стадій: 1) період автономістичної боротьби козацтва в Річі Посполитій 1648-1653 рр., 2) період емансипування політичного козацтва від Річі Посполитої і міжнародного ствердження свого самостійного політичного становища, 1653-1657 р., 3) період будови української національної держави, 1657-1659 рр. Еволюція ця відбувалася в залежності від участі в політичній боротьбі „руської“ православної шляхти. Державу за того часу могла створити тільки шляхта. Руська шляхта увесь час вагалася установити своє власне державне будівництво. Нарешті після досвіду невідповідності хилитися між ворожими чужими політичними силами, руська шляхта схилилася до чужого й ворожого їй соціально-економічно, але рідного й союзного культурно-національно козацтва. А козацтво тимчасом і соціально-економічно наближується до шляхти. Контактні сили цих двох, спочатку ворожих, українських верств і творять українську державу в період 1657-1659 рр. під проводом геніяльного вождя, Б. Хмельницького, що синтезує обидві ці верстви в своїй особі. Весь попередній період політичної діяльності „козацького вождя“, Б. Хмельницького був направлений на поєднання руської шляхти з козацькою верствою для спільної праці удержавлення України. „Які були причини тих упертих і неохитних гетьманських змагань (прилучити до козацької України північ-західні „руські“ землі)? Розуміється перш за все грав тут ролю момент ірраціональний: дух нації, що все стихійно прямує до зєднання в одно тіло цілого національного організму. Але були й розумові причини, виведені з фактів життя, з певного політичного, на логічнім розумованю опертого світогляду“ — пише автор на стор. 187 і вбачає ці логічні розумування в тому, що шляхта „руських“ земель це було найпридатніше знаряддя для європеїзації козацтва і для переведення в життя монархічних планів. „Переговори з Королем шведським, Імператором австрійським, Князем семигородським і т. д. в справі визнання незалежності своєї держави не міг вести якийсь смішний своєю еґзотичністю Князь «Коша Січового», а Князь тих земель, де цей титул мав свою правну підставу, свою давню державну історичну традицію і де були верстви, на яких така українська влада князівська серйозно опертиса могла“ (188).

Ці шляхетські верстви, в значній мірі просякнуті консерватизмом, ворожим новітнім олігархічно-ліберальним польським і уніятським тенденціям та ідеям, були дуже прихильні створенню „руської“ монархії. Після того, як Б. Хмельницький вийшов з ролі демагога-бунтаря проти шляхетської Річі Посполитої, до його почали схилитися надії і симпатії найконсервативнішого в Річі Посполитій „руського“ православного шляхетства. Це шляхетство,

вороже соціальній політиці козацького гетьмана, сприяло його національно-релігійним завданням.

Як провадилася ця політика поєднання шляхти з козацтвом?

„До моєї теми властиво належить лише політика Гетьмана супроти верстви шляхецької, — пише В. Липинський (ст. 62), але позаяк його відносини до селянства й до шляхти тісно переплітаються поміж собою, то над ціми відносинами до тих двох верстов хочу зупинитись докладніше“. І далі виявляє, як Б. Хмельницький за допомогою селянства нищив „руську шляхту“, щоб терором змусити її допомагати парламентарно в його збройній боротьбі за свої спочатку класові інтереси. До Переяславської умови козацька боротьба мала автономістичний характер. Козацтво намагалось забезпечити собі привілегований шляхетський стан у Річі Посполитій, зреформованій у напрямку зміцнення монархічної влади супроти сейму і сената. Це був найтяжчий період чисто класової боротьби для „руської“ шляхти. Б. Хмельницький і Військо Запорізьке вимагало, щоб „руська“ шляхта досягла в Річі Посполитій потрібних реформ і уконституювання козацької автономії. І після кожного нового вибуху козацько-польської війни чернь українська нищила „руську“ шляхту, що поверталася до рідних гнізд. З другого боку миротворчі заходи „руської“ шляхти та її сеймове й комісарське обстоювання козацьких і православно-релігійних інтересів викликало у польської шляхти недовіру що-до її лояльності. У своїх підозріннях польська шляхта мала рацію. „Шляхта «руська» без сумніву в підготовці й заміслі повстання — як повстання національного — участь взяла“ (ст. 82). Та не створити окрему нову українську державу намагалася через повстання руська шляхта, а виторгувати в Річі Посполитій, лякаючи її козацьким сепаратизмом, що його в дійсності не було, скасування унії і державні права для православної релігії. Цим засобом хотіли вони всунути автономну козацьку Україну в організацію Річі Посполитої і підперти своє політичне становище. Упертість польської шляхти перешкодила цьому і руська шляхта, національно-релігійно зв'язана з козацтвом, нищилась ним соціально-економічно, а зв'язана з польською шляхтою соціально-економічно, нищилася нею релігійно-національно. Врешті цілком здеморалізована шляхта одступила від козацтва. Козацько-українська справа у 1653 р. так що й зовсім була програна. Цей „рік королевський“ мав закінчитися великим походом польського війська на Україну. Здеморалізована чернь перестала допомагати козацтву. Кримський хан був у згоді з Річчю Посполитою. Таким чином Переяславська умова це був єдиний вихід із цього становища. Для Б. Хмельницького умова була тільки мілітарним союзом з Москвою „для визволення України з під Польщі“ (ст. 29). Після неї боротьба з Польщею переносилася поза межі України і з внутрішньо української ставала зовнішньою. Переяславська умова легалізувала незалежну від Польщі Україну, як окрему державну організацію, союзню, але не підвладну московському цареві. Відобрати від Польщі всі „руські“ землі це була мета для цього союзу. Але Б. Хмельницький мав намір прилучити їх до України, а московський цар — до Москви. Таким чином, коли до 1653 р. „боротьба за «руську» шляхту“ йшла між Україною й Польщею, то з 1653 р. боротьба вже мала йти між ними двома та ще й Москвою. Перемога тепер схилилася на бік України. Військо Запорізьке за цей другий період що-раз більше європеїзувалось. Українська степова „уходницька“ культура перемінюлася на культуру плуга. Козацтво,

поповнене значним числом старого боярства, заможного поспільства й міщанства, зробилося головним проводирем цієї культури. „Перемога плуга над нероззораним степом — це була стихійна, економічна конечність. Велич і геніальність Хмельницького була в тім, що він зумів з тим стихійним економічним процесом, з живою хліборобською «городовою» Україною, а не із засудженим на смерть низовим общинним, ухадницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику й будову держави української звязати“ (93). В звязку з цим на Україні за короткий час склалася нова суспільна економічна верства — служиле землевласницьке козацтво, що почуттям чести лицарської та індивідуальністю земельної посілости наближалось до польської шляхти, а служилістю землеволодіння до московського дворянства. Це осіле, хліборобське Військо Запорізьке було опорою Гетьмана в його державно-організаційній роботі і воевній боротьбі. Терор безперестанний з одного і зміна козацького суспільства з другого боку привертала до України руську шляхту „якої поворот до рідної нації і держави скріплював державно-творчі українські елементи, усував останні сліди панування Польщі і клав між Польщею та Україною непобориму перегороду, тим самим руки Гетьманові для емансипації з під впливів московських розв'язуючи“ (202).

Досягнути цього Б. Хмельницькому пощастило в третій період його політичної діяльності (1656-1657). Після віленського миру Річи Посполитої й Москви „руська“ шляхта зневірилася у Москві, а після того, як Б. Хмельницький склав угоду з шведським королем, семигородським князем і бранденбурзьким курфюрстом на завоювання й розділ Польщі, вона втратила надію й на реформу Річи Посполитої та рішуче схиляється на бік України. Ілюструє це автор листуванням керівника волинської шляхти, князя Степана Четвертинського з Б. Хмельницьким, універсалами Б. Хмельницького та полковника Ждановича в справі охорони маєтків шляхти і міст на території „Русі“. Про відношення її до польської влади свідчать ті-ж-таки листи шляхти та реляції Беншовського; відношення це було цілком негативне. „Руська“ шляхта приймає козацькі залоги до своїх маєтків, але вона протестує проти залог польських. Врешті скінчилося це формальним прилученням шляхти піньської до Війська Запорізького. Акт цей автор уважає коли не за завершення Б. Хмельницьким будови української держави, то за початок завершення. Фізична сила української нації — козацтво — з'єднувалося цим актом із духовною силою — шляхтою. Після цього культурно-суцільна українська нація могла жити нормальним державним життям. Але рання смерть геніального творця української держави, Великого Гетьмана Б. Хмельницького не дала можливості скріпити монархічний державний лад, єдино можливий за тих часів. Поскілки чернь підтримувала монархічну ідею державного ладу на Україні, постільки значна частина старшини шляхетського походження і виховання стояла за елекцію. В момент смерті Б. Хмельницького помітилася опозиція серед старшини до монархічно-династичних намірів Б. Хмельницького. Шляхта не зрозуміла державної необхідності монархічно-спадкового українського ладу і почала підкопувати його, як тільки гетьман занеміг і знищила його, зразу-таки після смерті гетьмана: тим самим розбурхавши внутрішню боротьбу на Україні і українська державна робота зруйнувалася.

У своїй роботі, В. Липинський яскраво і ґрунтовно змалював становище „руської“ шляхти в козацько-польській боротьбі та її взаємовідносини з Б. Хмельницьким і взагалі урядом „Війська Запорізького“. Але разом з

тим він і переоцінив значіння цієї „руської“ шляхти в боротьбі і державно-творчій роботі. Сталося це з трьох головних причин: 1) недооцінка ба навіть незауваження інших суспільних верств, 2) ототожнювання значіння окремих осіб чи груп шляхти з цілим станом шляхетським та нез'ясування цілого стану *in pleno*, 3) нез'ясування міжнародного становища території України і „Війська Запорізького“ за часів Б. Хмельницького.

Перше виникає з провідної історіософічної ідеї автора, що державу творить меншість (національна аристократія). Але-ж узагалі питання: хто і як саме творить державу, невирішене і спірне, і всякі „провідні ідеї“ при вивчанні історії державно-творчої роботи, хоть і несвідомо запозичені, як це можливо сталося з нашим автором, не сприяють глибині досліді та його науковості. Зокрема це треба пам'ятати при дослідженні революційних періодів історії, де роля і значіння народніх мас далеко більша, як звичайно.

Автор доводить, що держава українська між иншим не могла бути збудована через нечисленність й слабкість її творчих сил — шляхетської аристократії. Він звичайно не підраховує цих сил, але взагалі таке твердження — це вислів, який нічого не з'ясовує. Ясно, що народні верстви українські того часу були настроєні проти шляхти. Коли приймати вкупі з автором постулат про „дух нації“, то в ті часи дух української нації був просякнтий тенденціями демократичними. Через те за єдино можливу активну державно-творчу верству вважати шляхту не можна. А всеняке нещастя України в тому, що на сусідніх з нею територіях народи будують держави справді за принципами „національно-аристократичної“ творчої роботи та й унеможливають через це державно-творчу роботу українську, яка базувалася впродовж усього історичного життя на принципі демократичному. У зв'язку з цим треба зробити маленьку поправку до твердження В. Липинського про те, що в Московщині всі були царські холопи, що там бракувало поняття „лицарської“ чести серед верхів суспільства, а значить не було й національної аристократії. До Івана Грозного, а потім і впродовж XVII ст. існувала установа „м'єстничества“, і проти неї цар московський був безсилий. Ця установа підтримувала почуття „родової чести“, а значить творила національну аристократію у формі специфічно-московській. Авторове протиставлення суспільно-політичного ладу Річи Посполитої, московського царства і Війська Запорізького по ступіню їхньої наближеності до Сходу чи Заходу, до Азії чи до Європи, не можна вважати за наукові, а лише словесні, на кількох загальних поверхових прикметах оперті, комбінації. Ці комбінації потрібні авторові, щоб охарактеризувати властивості тогочасного українського суспільства, яке синтеза польсько-московського. Між тим картини культурного й суспільно-політичного ладу на Україні автор не дає. Він лише протиставить „Військо Запорізьке“ „Січі Запорізькій“, натяк дає на те, що „Військо Запорізьке“ не є Україна в нашому розумінню національно-етнічному, а Україна в розумінню професійно-козацько-територіальному, що в цій Україні специфічно й до певної міри механічно були об'єднані суперечні культурно й правно: Січ Запорізька, Військо Запорізьке й шляхта русько-українська. Становище міщанства й духовенства не спиняє авторової уваги. Про козацтво автор гадає, що воно було перейняте класовими тенденціями і настроєне автономістично, не сепаратистично й недержавно. Підтвердження цьому автор бачить у тому, що жінка показаченого кушніра Тиші „лаяла Б. Хмельницького за те, що він не так виставно живе тепер,

коли Бог всього дав много" (ст. 78). Ми не можемо вважати саме оцю рисочку за характерну, як це робить автор. Проти цього промовляють великі жертви козацтва в боротьбі з Річчю Посполитою, татарами, Москвою. Сепаратистичні настрої серед козацтва були, це видно з попередніх зближень їх до Московщини, татар та з листа Б. Хмельницького до волинської шляхти, у якому він за автономістичного періоду вже загрожує відділенням України (ст. 71). А взагалі треба сказати, що козацтво, як стан в добу Хмельниччини ще не вияснене і говорити про його політичне обличчя зарано, а твердити, що воно було недержавно і відносно Річі Посполитої несепаратистично настроєне, коли ми маємо союз його з татарським ханом і прийняття протекторату турецького, не можливо. Несепаратистичний погляд на боротьбу — це радше погляд шляхетський. Так певно дивилася на боротьбу показана й непоказана шляхта в часи повстання. І поскільки провід повстанням був у її руках, цей погляд панував і спричинився до цілого ряду козацько-польських умов. Але взагалі й за єдину політичну акцію української шляхти говорити не доводиться. Найбільша слабкість її була не тільки те, що вона вічно хиталася, а й те, що вона розкололася у самому своєму нутрі. Пильніше придивившись, можна знайти в шляхетському стані кілька угруповань, і ці угруповання неоднаково реагували на козацько-український повстанський рух. Угруповання за релігійним принципом, як це слушно зауважує й наш автор, не відіграв ролі, а лише угруповання за принципом соціально-економічним. Між тим автор од початку до кінця говорить про суцільну шляхетську верству. Ще лояльніша супроти Річі Посполитої, ніж козацтво в добі автономістичній (ст. 83), вона прилучається до державного українського життя „як цілий міцно спаяний національний стан“ у добі останній, самостійницькій (1657-1659 рр.). А насправжки нічого подібного не було. Певні групи шляхти переважно з осередку дрібної спочатку й до кінця поруч з козацтвом боролися за козацько-українські політичні ідеали, а другі (до яких належала значна частина волинської, подільської, галицької шляхти) ставилася коли не вороже (маршруючи увесь час з польськими військами), то в найкращому випадкові пасивно-прихильно. Це видно з листів Четвертинського, представника волинської шляхти. Найбільше болить йому охорона маєтків і, поскільки козацькі залоги дають більшу охорону, ніж польські — він їх радо приймає. Він протестує проти наміру князя Вишневецького поставити свої залоги. А єпископ луцький Д. Балабан пише, що „хоч і добув я собі було охоронні універсали Річпосполитої але на ці універсали і сам Гетьман Запорозький без залоги козацької покладатись не радить“ (209). Не бачимо тут єдиної національної заінтересованости, а цілий ряд часто супротивних економічних: хто забезпечить цілість шляхетських маєтків, того державну владу вона визнає. Отакий самий розкол між сторонництвами Річі Посполитої, московського царя, шведського короля малює автор серед пінської шляхти. І тільки після репресій з боку Війська Запорізького скінчився цей розкол актом, який найбільше тішить автора — прилученням пінської шляхти до Війська Запорізького. Дійсно для тієї польської історіографії, що вважає Б. Хмельницького за бунтаря, провідника гайдамацького хлопства, акта пінської шляхти, вистарчає для реабілітації Б. Хмельницького. В забезпеченні, яке він дав пінській шляхті, цілком застерігаються старо-шляхетські права організаційні, економічні й релігійні. В останньому та ще підтримкою кандидатури Яна Казимира зраджує він дисидентів, цих

традиційних союзників православного міщанства і козацтва, бо тільки православна і католицька релігія допускається у пінському повіті. Значить, Б. Хмельницький зразу ставав на ґрунт релігійної боротьби против тих, хто традиційно йшов поруч з православними. Автор правильно оцінив унітарні акти шляхти пінського повіту, як свідoctво наближення Великого Гетьмана до шляхетського світогляду. В цих актах збройний переможець над шляхтою і шляхетчиною робить їй уступки політичні й суспільно-економічні. Головна причина цього ясна: брак власної державної організації, навіть виразної ідеї про неї, у Війська Запорізького та її провідника. Прилучаючись до Війська Запорізького, шляхта пінська не окреслює своїх функцій у державному ладі Війська Запорізького, а Б. Хмельницький не застерігає державних її прав у даному їм забезпеченні. Злука має військовий і „агітаційно-демонстративний“ характер. Шляхта зобов'язується прихилити всіх рідних їй у короні і великому князівстві литовському до Війська Запорізького, тоб-то серед інших груп шляхетського стану, який так і не був у цілому прилучений до України козацької і не перетворив її на державу. А причина для нас ясна: шляхетської України навіть цілий стан „руської“ шляхти не міг створити, супроти шляхетської Річі Посполитої, а козацької України він не міг створити, бо став вже занадто шляхетський. Автор відзначає працю окремих представників пінської шляхти в боротьбі за українську державу опісля, але ця праця не проаналізована ще ніким. Але для всякого дослідника, навіть для самого автора ясно, що така шляхта, котра влилася в козацьку Україну, сприяла зруйнуванню монархічно-династичного українського ладу по плану Б. Хмельницького і тим сприяла вона руйнації всієї його роботи над збудуванням української держави. Автор відзначає також, що українські маси вірніше відчували державно-творчі тенденції політики Б. Хмельницького, а не хоче стати на ту точку, що державно-творчою верствою на Україні в часи Б. Хмельницького було козацтво, а не руська шляхта, яка могла лише виконувати службу, а не державну творчу роботу. Автор не був-би помилився і вірно був-би з'ясував роль і значіння „руської“ шляхти в державному будівництві українському половини XVII ст., як-би він предметом для свого досліду взяв був цілий стан „руської“ шляхти, до якого входили й прихильні і ворожі Війську Запорізькому елементи. Тоді ясна була-б ідеологія цілого стану і зрозумілі його державно-творчі здібності й здатності; тоді ясно було-б, чи міг він створити своєрідну українську державу, чи тільки розвалити ту примітивну, недовершену, але відповідну прагненням українського народу формацію її, що заклавав був Б. Хмельницький, як вождь козаків, їхній ідеолог і державотворець.

Автор зовсім не з'ясовує міжнароднього становища української території. Він доводить, що Військо Запорізьке під проводом Б. Хмельницького скоро стало територіальним, набуло сталу власну територію. Але границь території Війська Запорізького та її фізіографічних і політичних властивостей не в'ясняє. Завважає лише, що географічне положення України з політичного погляду дуже небезпечно, бо вона має од природи незахищений центр, який і „видають“ завше степовики. В цьому негативному факті автор добачає зайвий доказ на те, що руська шляхта, яка заховувалася від степовиків у волинських і пінських нетрях, мала державно-творче велике значіння, бо традиційно зберігала старі політичні ідеали, затерті в центрі степовиками.

Сама по собі шляхта у волинських і пінських нетрях держави української створити не могла. Треба було посідати цілу територію, яка-б доходила принаймні до одного з морів Чорного чи Балтійського. Як показує історія, жодна держава на території між цими двома морями не може існувати, не віпраючись в одно з цих морів. В мент повстання Б. Хмельницького Річ Посполита переживала кризу: або вона мала здобути береги обох морів, або в противному разі втратити їх.

Б. Хмельницький з початку-ж повстання прийняв протекторат турецького султана, склав з ім торговельну умову і таким чином заклав територіяльні підвалини для української держави. Але потім під впливом „руської“ шляхти всю енергію звернув на Захід, врешті склав угоду з шведським королем, щоб здобути спільними силами сполучення України з Балтійським морем. Отаким чином, направивши свою енергію в західний бік, Україна врешті втратила беріг Чорного моря, а берега Балтійського моря не здобула. Державою після цього вона не могла бути. Таким чином пінська шляхта, що взяла на себе вести агітацію серед цілої руської шляхти за прилучення до Війська Запорізького не виконала свого обов'язку і була винуватцем розвалу української держави. Увесь акт сполучення шляхти пінської з Військом Запорізьким мав негативні наслідки, бо не творив центра сили державної на Україні і роздвоював її.

З методологічного погляду праця В. Липинського не є чисто наукова. Автор використовує численний джереловий надрукований і ненадрукований матеріал. Але не систематизує цього матеріалу, не критикує і не провіряє його, нарешті не творить на підставі його історичних фактів, а лише ілюструє цим матеріалом укладену на підставі Kubal'i, Czermak'a та ще інших істориків, що ідеологічно на нього впливають, схему історичного процесу 1648-1658 р.р. Це не дає авторові можливості бути об'єктивним дослідувачем з чисто науковим методом. Але взагалі автор не виявляєстороничности до осіб, або груп суспільства. Наслідок цього той, що хоть окремі суспільства, особи, або групи суспільства охарактеризовані вірно, але їх взаємовідносини та порівнює значіння в цих взаємовідносинах не вірне.

Хиба цієї праці полягає ще й у тому, що автор ігнорує правничий матеріал, переважно оперуючи мемуаристикою та листуваннями, і то переважно приватно-правного характеру. Навіть дипломатичні документи використовує він замало. Такий матеріал був-би задовольняючий для вияснення життя шляхти руської, її настроїв та реагувань на політичні й воєнні події. Але державну творчість окремих осіб або цілого суспільства з'ясувати він не дасть можливості. Для цього потрібно авторові використати численний правничий і дипломатичний матеріал надрукований і ненадрукований. Тільки після належного опрацювання цього матеріалу великі державно-організаційні замисли предків наших будуть для нас ясні і безсумнівні, а разом буде вияснене для історика найважливіше—суспільно-національні тенденції розвитку української території в критичну добу 1649-1658 рр.

1922 р. 22/IX. Київ.

Проф. П. Клименко.

Відповідь М. Грінченкові

на її замітку: „Спростування помилки проф. Є. Тимченка“ (див. стор. 215).

В чужі слова можна вкладати багато власних думок. З передмови самого Б. Грінченка до словника читач хай судить, чи я помилився. В дальшу полеміку не вступая.

Є. Тимченко.

До відповіді проф. Тимченка.

В передмові Грінченка, ст. XVIII, читаємо от що:

... „рѣшено было [редакцію «Кіевской Старины»] поручить дальнѣйшую сводку матеріаловъ для первоначальной редакціи Е. К. Тимченку, который и закончилъ эту работу, приведя весь словарь въ алфавитный порядокъ (въ тетрадахъ), при чемъ приблизительно $\frac{9}{10}$ -мъ словъ даны были объясненія съ присоединеніемъ въ большинствѣ случаевъ примѣровъ, взятыхъ изъ книгъ или записанныхъ непосредственно отъ народа; при примѣрахъ, въ большинствѣ случаевъ, отмѣчался авторъ (безъ указанія сочиненія) или мѣстность записи.

На стор. XIX.:

„Переданный намъ [Грінченкові] матеріалъ состоялъ: а) изъ карточекъ, на которыя были занесены слова: 1) записанныя отъ народа, 2) выписанныя изъ различныхъ книгъ, изданныхъ съ 1798 г. (годъ появленія «Энеиды» Котляревскаго) по 1870 г. включительно, а также изъ нѣкоторыхъ позднѣйшихъ изданій, 3) не обозначенныя никакимъ источникомъ; б) тетради, въ которыя былъ сведенъ въ алфавитъ находившійся на карточкахъ матеріалъ, давшій 49000 словъ“.

І ниже:

„Переданный намъ матеріалъ подвергнутъ былъ переработкѣ по всѣмъ буквамъ и во всѣхъ отношеніяхъ: въ выборѣ словъ, объясненіяхъ, выборѣ и провѣркѣ текста примѣровъ, постановкѣ ссылокъ и пр. и пр. Затѣмъ нами предложено было редакціи «Кіевской Старины» дополнить этотъ матеріалъ новыми словами“.

На ст. XXI.:

„...Весь этотъ матеріалъ [наново зібраний] далъ очень большое количество примѣровъ и новыхъ значеній къ уже имѣвшимся въ алфавитѣ словамъ, доставилъ возможность объяснить необъясненные еще слова и исправилъ ошибки въ сдѣланныхъ уже объясненіяхъ, сильно пополнилъ фразеологію, а также далъ не менѣе 18500 новыхъ словъ и позволилъ такимъ образомъ увеличить объемъ словаря почти въ два раза“.

1923. III. 29.

Марія Грінченкова.

THE HISTORY OF THE UNITED STATES OF AMERICA

IN TWO VOLUMES. VOL. II.

BY JAMES MADISON, ESQ.

NEW YORK: PRINTED BY J. B. ALLEN, 1792.

THE HISTORY OF THE UNITED STATES OF AMERICA, IN TWO VOLUMES. VOL. II. BY JAMES MADISON, ESQ. NEW YORK: PRINTED BY J. B. ALLEN, 1792.

ПРОТОКОЛ № 1

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 2 січня 1919 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський і акад. М. І. Петров.

1. Прочитано й затверджено протокол попереднього засідання.

2. Заслухано докладну записку В. Л. Модзалевського про видання міських актових книг Лівобережжя.

Голова Відділу акад. Д. І. Багалій, в зв'язку з цим, заявив, що він зібрав і тепер збирає матеріали для історії лівобережних міст, що користувалися майдебурським правом. Матеріали ці являються підставою його праці про майдебурське право в містах Лівобережної України. До матеріалів цих увіходять також і акти про цехи на Лівобережжю.

Постановлено: асигнувати з обрахунку Відділу на 1918 р. 5.000 карб. на збирання та копіювання матеріалів по історії Лівобережної України: про міста з майдебурським правом, про цехи, про козацькі комітети й ревізії, то що.

Докладна записка В. Л. Модзалевського додається до цього протоколу (див. додаток І).

3. Заслухано протокол наукової наради в справі видань актів по історії України, що відбулася 30. XII. 1918 р. при участі Голови Відділу акад. Д. І. Багалія, проф. О. С. Грушевського, І. М. Каманіна, акад. О. І. Левицького та В. Л. Модзалевського.

Постановлено: запропоновані учасниками наради матеріали прийняти як перші видання Археографічної Комісії (для видавання пам'яток мови, письменства й історії), включивши сюди також і книги Полтавського Полкового Суду.

4. Голова Постійної Комісії для складання словника живої української мови акад. А. Е. Кримський повідомив, що їм згідно з постановою засідання Відділу з 13. XII. 1918 (прот. № 3, п. 4), запрохано в склад Комісії таких осіб: А. В. Ніковського, В. М. Ганцова, Г. К.

Голоскевича, Володимира Ярошенка (учні петербурзького акад. О. О. Шахматова), лексиколога Дубровського та М. М. Грінченкову.

На думку акад. Кримського випадало б їм якийсь час платити від засідання, аж доки ходом праці виявиться, хто з них найбільше підходить на Керівничого. Що до співробітників Комісії, то їх працю слід би винагороджувати заробітно—од кожної картки.

Постановлено: а) згаданий склад Комісії ствердити; б) платити членам Комісії по 50 карб. од засідання; в) розмір платні співробітникам за кожну картку запропонувати визначити самій Комісії.

5. Заслухано внесення акад. А. Е. Кримського про те, щоб дати М. М. Марковському командировання до Харкова для використання та зняття копій з рукописів Котляревського, що переховуються в бібліотеці Харківського університету.

Постановлено: пропозицію акад. А. Е. Кримського ухвалити й асигнувати М. М. Марковському на цю командировку 300 карб.

6. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій повідомив про пропозицію В. Л. Модзалевського зробити копії з опису Харківського Архіву „Малоросійської Колегії“.

Постановлено: пропозицію В. Л. Модзалевського ухвалити.

7. Постановлено: прийняти для „Записок“ Відділу дві рецензії акад. М. І. Петрова й розвідку І. М. Каманіна про знайдений їм листок старого євангелія.

8. За пропозицією Голови Відділу акад. Д. І. Багалія постановлено привітати від Відділу письменника Миколу Вороного з нагоди 25-ліття його письменницької діяльності.

9. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій нагадав про необхідність скласти, по змозі як найскорше, програм наукової діяльності Відділу на 1919 р., як цього вимагає статут Академії (§ 87).

10. Заслухано перебіг життя професора Харківського Університету М. Ф. Сумцова, реєстр його наукових праць та їх наукову оцінку, складену акад. А. Е. Кримським.

Акад. Д. І. Багалій зробив де-які додаткові уваги про найновіші праці проф. Сумцова на українській мові.

Постановлено: оцінку наукових праць ухвалити й балотувати проф. М. Ф. Сумцова в академики по катедрі української народної словесности в найближчому черговому засіданню Відділу.

Перебіг життя, реєстр наукових праць та їх оцінка додаються до цього протоколу (див. додатки II, III і IV).

Заслухано перебіг життя С. О. Єфремова, реєстр його наукових, критичних та публіцистичних праць та їх наукову оцінку, складену акад. А. Е. Кримським.

Постановлено: оцінку наукових праць ухвалити й балотувати С. О. Єфремова в академики по класі красном українського письменства в найближчому черговому засіданню Відділу.

Перебіг життя, реєстр праць і їх наукова оцінка додаються до цього протоколу (див. додатки V і VI).

Додаток I до протоколу № 1.

ДОКЛАДНА ЗАПИСКА

про видання міських актових книг Лівобережжя

З головних джерел для історії України до цього часу найбільш щастило тим з них, які торкаються історії Правобережжя, і найменш тим, які говорять нам про давнє життя України Лівобічної. Досі ми маємо 70 томів „Архива Юго-Западной Россіи“, який видала Київська Комісія для розбору давніх актів, і в якому в більшій частині видруковані документи Київського Центрального Архіву, де зберігаються майже виключно актові книги різних установ Правобічної України. Що ж торкається джерел для історії України Лівобічної, то дотепер ми ще не маємо видання, яке можна було б порівняти зі згаданим „Архивомъ Юго-Западной Россіи“: джерела для історії Лівобережжя, які досі видано, не мають такого систематичного характеру, як „Архивъ“, і в значній мірі вони—наслідок ініціативи та праці окремих приватних осіб. Через ці обставини джерела друкувалися часто в провінціальних виданнях, які або мало, або зовсім невідомі вченим, видавалися іноді эле, з помилками, в малій кількості примірників і т. п. Зазначені вище причини призвели до того, що в той час, коли дослідження історії Правобережжя знаходиться в добрих умовах, вивчення історії Лівобережжя майже зовсім неможливе без студіювання архівів, які до того ще розкидані по різних місцях (Харків, Москва, Петроград, Київ, Полтава, Чернігів і т. д.). Тому кожний науковий дослід, присвячений якому-будь питанню з історії гетьмаищини, вимагає перш за все багато часу, подорожей, досить великих для них засобів, і в кращому випадкові все ж таки являється неповним, бо вистудіювати наші архіви (які до того ще часто не мають описів, пристосованих до наукової праці кімнат, і взагалі знаходяться в кепських умовах) майже неможливо. Полекшити працю українських учених, яким забажалося б зайнятися історією Лівобережжя (окрім, звичайно, архівної реформи в широкому масштабі, що її загальні риси вже розроблено Головним Управлінням Мистецтв та Національної Культури й прийнято де-якими

Міністерствами), можна тепер тільки систематичним виданням відповідних архівних джерел.

На випадок, коли Історично-філологічний Відділ визнає бажаним видання джерел для історії Лівобережжя, дозволяю собі висловити з приводу цього такі думки та міркування.

За цю справу могла би взятися Київська Комісія для розбору давніх актів, яка тепер перетворюється в Українську Археографічну Комісію з побільшенням бюджету та представництвом від Академії Наук, але треба думати, що ця Комісія буде продовжувати видання джерел для історії Правобережжя: до цього ведуть план її діяльності, яким вона досі керувалася, та склад Комісії. Тому гадаю, що поставити цю Комісію на шлях видання джерел для історії Лівобережжя не можна буде, і через те Історично-Філологічний Відділ Академії Наук, коли він взагалі визнає бажаним видання джерел для історії Лівобережжя, буде примушений до того, щоби взяти цю справу до своїх рук і заступити своє окреме видання, присвячене виданню згаданих джерел.

Що-ж торкається питання, які власне джерела треба видавати, то з свого боку я вважав би потрібним надрукувати в першу чергу актові книги різних міст Лівобережжя. З одного боку, їх зберіглося до нашого часу дуже мало, з другого—в них знаходиться матеріал настільки різноманітний і цінний в багатьох відношеннях, що на мою думку ці актові книжки обов'язково треба видати в першу чергу й без усяких скорочень.

З усієї маси актових книг лівобережних міст до нашого часу дійшла тільки невеличка їх кількість; а ще менше їх видано.

До цього часу видано такі актові книги Лівобережної України:

1) „Протокул до записовання справ поточних на рік 1690“, виданий М. Н. Білозерським в „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ 1852 р. (це Стародубська актова книга; надруковано її з помилками);

2) „Протокул справ поточних 1683 г.“, виданий в „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ 1857 р. (це Стародубська актова книга; надруковано її з помилками);

3) „Отрывки изъ Стародубской мѣской книги за 1664—1673 г.г.“, видані В. Л. Модзалевським 1911 р. в 8-му випуску „Трудовъ Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссіи“;

4) „Стародубскаго магистрата книга справъ поточнихъ“ (1690—1722 г.), видана Д. Міллером та М. Плохинським в 6-му випуску Сборника „Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“ (урывки, видані з численними помилками);

5) „Актовая книга Стародубскаго городского уряда 1693 года“, видана 1914 р. Чернігівською Губ. Науковою Арх. Комісією під ред. В. Л. Модзалевського;

6) „Отривки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ 1657—1674“, видані О. М. Лазаревським в „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“, 1887 рік;

7) „Актовыя книги Полтавскаго городского уряда XVII-го вѣка, вып. I, sprawy поточныя 1664—1671 годовъ“, редакція та примітки В. Л. Модзалевського, Чернігів 1912;

8) „Актовыя книги Полтавскаго городского уряда XVII-го вѣка, вып. II, sprawy вѣчистыя 1664—1671 годовъ“, редакція та примітки В. Л. Модзалевського, Чернігів 1912;

9) „Актовыя книги Полтавскаго городского уряда XVII-го вѣка, вып. III, sprawy вѣчистыя 1672—1680 годовъ“, редакція та примітки В. Л. Модзалевського, Чернігів 1914;

10) „Мѣстечко Борисполь въ XVII-мъ вѣкѣ“. „Акты мѣйскаго уряда 1612—1699 годовъ, съ предисловіемъ А. В. Стороженка“, Київ 1892;

11) Пирятинські актові книги 1683—1739 р.р. надруковані п.п. Стороженками в виданні „Стороженки, Фамильный Архив“, т. VI, Київ 1908 року, але ця книжка не була в продажу і через те майже неприступна для дослідувачів.

Ось повний список актового матеріалу, який торкається міст Лівобережжя й який досі видано. Це дуже мало, бо більш повними виданнями можна вважати тільки книжки, що їх зазначено під ч. 5, 7, 8, 9, 10 та 11; решта, або видана неуважно, з скороченнями та помилками, або уявляє з себе дуже невеличкі та уривкові збірки актів. Між тим, до наших днів зберіглося ще де-кілька таких книг. Не кажучи про ті з них, що переховуються в Московському Архіві Міністерства Юстиції (книги м. Стародуба 1691, 1700—1782 р., майже повна збірка; книга м. Лохвиці й Кролевця за часів Хмельницького та інші) і Румянцевському Музею (книга м. Прилук, починаючи від. 1660 р.), які напевне ще довго будуть неприступні не тільки для видання, але й для використання українськими вченими, — ми маємо в Києві досить подібного матеріалу, який можна зараз же видрукувати. В бібліотеці О. М. Лазаревського переховуються, наприклад, чотири книги Полтавські XVII—XVIII в.в.; одну Полтавську книгу XVII—XVIII в.в. мені трапилося раніше бачити у О. І. Кістяківської, дві Полтавські книги знаходяться у академіка Оп. Ів. Левицького; в згаданій вже бібліотеці О. М. Лазаревського є уривки з актсвої книги Борзенської сотні 1664—1720 р.р.; у мене самого є вже скопійована друга частина

Полтавської книги 1672—1680 р.р. (оригінал її зберігається в Музею В. В. Тарновського в Чернігові), яка являє з себе безпосереднє продовження видання, зазначеного в спискові під ч. 9, але Полтавська Губерніяльна Наукова Комісія знаходиться в скрутному стані що до засобів і не може її видати.

З поданих відомостей можна бачити, що актового матеріалу, про який іде мова, є досить в Києві, й до видання його можна приступити зараз же.

Маю честь подати ці міркування на увагу Історично-Філологічному Відділові й про наслідки цієї записки уклінно прошу не відмовити мене повідомити.

В. Модзалевський.

7-го грудня 1918 року, Київ.

Додаток II до протоколу № 1.

Життєпис проф. М. Ф. Сумцова ¹⁾.

Сумцов Микола Федорович уродився 1854 р. у Петербурзі; походить з харківських дворян. Середню освіту здобув у II Харківській гімназії, яку й скінчив з срібною медаллю 1871 р. Того ж року вступив він до Харківського Університету на історично-філологічний факультет. Серед його учителів були такі світочі Харківського університету, як Кірпічников, Потебня, Лавровський, Дрінов, Лебедев. 1875 року скінчив університет з золотою медаллю, яку одержав за працю „Очеркъ исторіи филологіи“. Залишений при кафедрі всесвітньої літератури, командирований був за кордон для підготування до професури по цій кафедрі. 1878 р. він оборонив дисертацію pro venia legendi про князя В. Одоевського й став читати лекції на університеті. В 1880 р. оборонив магістерську дисертацію „О свадебныхъ обрядахъ, по преимуществу русскихъ“. Тема цієї дисертації вказує ясно на перехилення інтересів автора в бік етнографії. Тема докторської дисертації була взята теж з царини, на якій молодий учений працював

¹⁾ Складено на підставі нарису „Профессоръ Николай Θεодоровичъ Сумцовъ. Къ двадцатипятилѣтней годовщинѣ его учено-педагогической дѣятельности“ (Труды Педагогическаго Отдѣла Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, Харьковъ 1902, вып. 7) та нарису: „Профессоръ Николай Θεодоровичъ Сумцовъ. Къ тридцатилѣтней годовщинѣ его учено-педагогической дѣятельности“. (Пошана. Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, том XVIII, Харьковъ 1909).

не менш щиро, а саме з історії середнього періоду української літератури — „Лазарь Бара́нович“. Факультетом було її прийнято, але уряд не дозволив йому її обороняти, бо добачив там негативну оцінку діяльності московських воевод на Україні. Через те М. Ф. примушений був написати нову дисертацію (1885 р.) „Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ“; 1888 р. став ординарним професором Харківського університету і цю посаду займає й досі, при чому кілька разів був він деканом Історично-філологічного факультету. Всі сили в своїй науковій діяльності М. Ф. присвятив дослідженню української літератури (головно середнього періоду її) та української народної словесности. Свої наукові праці містив він в „Кіевской Старинѣ“, „Етнографическомъ Обозрѣніи“, „Сборникѣ Харьковского Историко-Филологического Общества“ та „Трудахъ Педагогического Отдѣла“ цього товариства, в діяльності якого він брав як найжвавішу участь спочатку (від 1880 р.) як його секретар, а від 1897 р. як голова його. Від 1892 р. являється він Головою і Педагогічного Відділу Т-ва, що виник з його ініціативи. Окрім власних розвідок, йому належить ціла низка рецензій; за дві з них, зроблені за дорученням од Російської Академії Наук, він одержав золоті медалі. Після першої революції (р. 1906-го) він почав читати університетський курс по-українськи, але незабаром М-во Нар. Просв. заборонило це, і відновити його він мав змогу тільки після 2-ої революції. Тоді ж видав М. Ф. де-кілька брошур на українській мові й умістив живо і з запалом написану статтю в „Русскихъ Вѣдомостяхъ“ (1905, № 73) п. з. „Малорусская цензура“ та був Головою Університетської Комісії по зняттю заборони з українського слова.

Діяльну участь брав М. Ф. на XII (у Харкові) та XIII (у Катеринославі) археологічних з'їздах, в організації етнографічної вистави, потім етнографічного музею при університеті.

Окрім своєї наукової діяльності, не мало сил присвятив М. Ф. громадській діяльності. В місцевій пресі він живо відкликався на всі потреби біжучого життя. Jako член міської думи, jako голова міської шкільної комісії прикладав він всіх старань, аби справу початкового навчання поставити як найкраще. Він один з членів фундаторів Харківської Громадської Бібліотеки, організації й поповненню якої присвятив чимало часу й енергії. Жваву участь бере М. Ф. в діяльності Харк. Т-ва Грамотности.

Додаток III до протоколу № 1.

РЕЄСТР

наукових праць професора М. Ф. Сумцова.

1878.

1. Отношенія А. С. Пушкина къ женѣ (в „Харьковѣ“ №№ 120 і 121).
2. Бытовая сторона въ сочиненіяхъ Г. О. Квитки (в „Харьковѣ“, №№ 272—275).
3. Очеркъ исторіи колдовства въ Европѣ. Харків.

1879.

4. О принесенной въ даръ Хар'к. Ист.-Фил. Обществу неизданной рукописи Г. С. Сковороды „Израильскій змії“ (в „Харьковѣ“, № 484).
5. О пятидесятилѣтнемъ юбилеѣ комедіи „Горе отъ ума“ Грибоѣдова (в „Харьковѣ“, № 235).
6. По поводу юбилеевъ Квитки и Грибоѣдова (в „Харьковѣ“; тут, між иншим, йде мова й про Каразина—(про пам'ятник йому).
7. Пятидесятилѣтній юбилей А. С. Грибоѣдова (в „Харьковѣ“, січня 30).
8. Бібліографічні замітки про „Воспоминанія Т. П. Пасекъ“ (в „Харьковѣ“, січня 10).
9. Бібліографічна замітка про книгу Миропольського про архимандрита Фотія (в „Харьковѣ“. №№ 272—273).
10. Кое-что о народной медицинѣ (в „Харьковѣ“, №№ 311—312).
11. О собираніи этнографическаго матеріала (Програм; в „Харьковѣ“, № 356; передруковано в виправленому виді в „Харьков. Сборникъ“, 1900 р.)
12. Предки Европейцевъ (в „Харьковѣ“).
13. Бѣдствія въ Харьковской губерніи (по истор.-стат. опис. Харьк. еп. Филарета—в „Харьковѣ“, №№ 303—306).
14. Воспоминанія Т. П. Пасекъ и два слова о харьковцахъ 30-хъ годовъ (в „Харьковѣ“, 10 січня).
15. Замятка о закрытіи торговыхъ заведеній въ праздничные дни (в „Харьковѣ“, № 420).

16. Нѣсколько словъ о томъ, чѣмъ мѣстные жители могутъ быть полезны Харьк. Истор.-Филол. Обществу (в „Харьковѣ“, № 481).

17. Подгороднее (Харьковское) село Григоровка (в „Харьковѣ“, № 474).

1880.

18. Бібліографічна замітка про „Разрушеніе Іерусалима“ свящ. Тихомирова (в „Харьк. Вѣдом.“, № 100).

19. И. И. Срезневскій (Некролог—в „Харьк. Вѣдом.“, № 43).

20. Три письма (неизданныя) В. Н. Каразина къ Е. И. Колтуновскому (в „Харьк. Вѣдом.“ № 34—передруковано опісля в III т. „Сборника Харьк. Ист.-Филол. Общества“, Харків, 1891 р.).

21. Южнорусскія бібліографическія замѣтки (про „Права“ Кистяковскаго, про „Лѣтопись Самовидца“ и инш.—в „Харьковѣ“).

22. Къ исторіи сочиненій Г. Е. Квитки (в „Харьк. Вѣдом.“, № 58).

23. О славянскихъ народныхъ возрѣніяхъ на новорожденнаго ребенка (в Журн. М. Н. Пр., ССХІІ, стор. 68—94).

24. Замѣтки о нѣкоторыхъ вредныхъ свадебныхъ обычаяхъ и повѣрьяхъ (в „Харьков. Вѣдом.“, № 125).

25. Изъ слободско-украинской церковной старины (з приводу праць А. С. Лебедева—в „Харьковск. Вѣдом.“, № 56).

26. Объ особенностяхъ подгородныхъ селъ (в „Харьковѣ“, № 529).

27. О кобзаряхъ Харьковской губерніи (в „Харьков. Вѣдом.“, № 53).

28. Изъ подгороднаго села Григоровки (в „Харьков. Вѣдом.“, № 165).

29. Одна изъ главныхъ задачъ краевой печати (в „Южн. Краѣ“, № 1).

30. О составленіи историческаго изслѣдованія о городѣ Харьковѣ (в „Харьковск. Вѣдом.“, № 145).

31. О сочиненіяхъ И. И. Срезневскаго, относящихся къ Южной Россіи вообще и Харьковской губерніи въ частности (в „Харьков. Вѣд.“, №№ 83—84).

32. Полтава и Полтавщина (в „Кіевлянинѣ“, № 110).

33. Н. А. Андріевскій и А. Н. Поповъ (в „Харьк. Вѣдом.“ № 250).

1881.

34. Голосъ древней русской церкви противъ пьянства (в „Южномъ Краѣ“, № 267).

35. О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ, Харків.

36. Черта изъ южно-русской старины (в „Южномъ Краѣ“, № 21).

37. Новое счастье на новый годъ (в „Южн. Краѣ“, № 21).

1882.

38. Нѣсколько замѣчаній объ историческомъ значеніи Харьковскаго украинофильства конца 30-хъ и начала 40-хъ годовъ (в „Южн. Краѣ“, № 485).

39. По поводу выхода въ свѣтъ первыхъ двухъ книжекъ „Кіевской Старины“ (там же, № 421).

40. Отношеніе малорусской крестьянки къ кабаку по пьяницкимъ пѣснямъ (там же, № 415).

41. Замѣтка о нѣмцахъ юго-западнаго края (там же, № 427).

42. Нѣсколько замѣчаній по поводу послѣдняго засѣданія Петербургскаго „Славянскаго Благотворительнаго Общества“ (там же, № 408).

43. Онѣмеченіе славянъ (там же, № 402).

44. О церковныхъ братствахъ (там же, № 445).

45. По поводу воскресныхъ чтеній для приказчиковъ (там же, № 436).

46. Два слова о малороссійскихъ спектакляхъ (там же, № 352).

1883.

47. Вниманію сельскаго духовенства (Про шпиталі— в „Харьк. Вѣдом.“, № 257).

48. Къ исторіи малорусскихъ свадебныхъ обычаевъ (в „Кіевск. Стар.“, XI, стор. 510—514).

49. Къ исторіи цѣнъ въ Малороссіи (в „Кіевск. Стар.“, XI, стор. 696).

50. Шпиталь въ Боромлѣ (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 309—312).

1884.

51. Инокентій Гизель (в „Кіевской Старинѣ“, X, стор. 183—226 й окремою відбиткою).

52. Іоанникій Галятовскій (в „Кіевской Стар.“, кн. I—IV, стор. 1—20, 183—204, 371—390, 565—588 й окремою відбиткою).

53. Князь В. О. Одоевскій (Дисертація *pro venia legendi*), Харків.

54. Слободско-украинское дворянство въ сочиненіяхъ Г. О. Квитки (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 332).

55. Къ исторіи малорусскихъ нравовъ XVII вѣка (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 332).

56. Къ исторіи слободско-украинскаго чумачества (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 493—498).

57. Замятка о жизни мѣстныхъ учителей и о необходимости для нихъ сближенія (в „Харьк. Вѣд.“, № 33).

58. Новѣйшая поэзія, какъ образовательное средство для крестьянъ, Харків.

1885.

59. Библиографическая замятка о народныхъ изданіяхъ „Посредника“ (в „Харьков. Вѣдом.“, № 314).

60. Библиографическая замятка о статьѣ г. Шляпкина: „Къ исторіи полемики между московскими и малорусскими учеными въ концѣ XVII вѣка“ (в „Кіевск. Стар.“, VII, стор. 699).

61. Замятка о И. Е. Бецкомъ (в „Харьковск. Вѣдом.“, №№ 100 й 110).

62. Іоаннъ Выщенскій (в „Кіевск. Стар.“, IV, стор. 649—678 й окремою відбиткою).

63. Лазарь Барановичъ, Харків.

64. О первоучителяхъ славянскихъ свв. Кириллѣ и Мефодіи (в „Харьк. Вѣдом.“, травня 11).

65. Рецензія на „Denkschriften der Kaiserl. Akademie d. Wissenschaften in Wien“, за 1884 рік (в „Кіевск. Стар.“, IV, стор. 755—760).

66. Характеристика южно-русской литературы XVII вѣка (в „Кіевск. Стар.“, кн. I, стор. 1—18 й окремою відбиткою).

67. Малорусскія фамильныя прозвища (в „Кіевск. Стар.“, кн. II, стор. 215—287; передруковано в галицькій „Ватрі“).

68. Новый варіантъ думы про Алексѣя Поповича (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 182).

69. Опытъ объясненія малорусской пѣсни о Журилѣ (в „Кіевск. Стар.“, VII, стор. 417—431 й окремою відбиткою).

70. Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ, Харків (Докторська дисертація).

71. „Губернскія Вѣдомости“, какъ пособіе при изученіи русской исторіи и этнографіи (в „Кіевск. Стар.“, II, стор. 391—399).

72. Религіозно-міеическое значеніе малорусской свадьбы (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 417—436).

73. Бібліографічна замітка про „Краткое описаніе о народѣ остячкомъ, сочиненное гр. Новицкимъ“ 1715 г. Издавъ Майковъ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 551—552).

74. Малороссія на передвижныхъ выставкахъ картинъ (в „Кіевск. Стар.“, VIII, стор. 597—607).

75. По поводу приложенной къ „Харьковскому календарю“ картины г. Харькова (в „Харьков. Вѣдом.“, № 338).

76. Изъ университетской жизни (про відчити А. І. Кірпичнікова про Данте—в „Харьк. Вѣдом.“, № 131).

1886.

77. Передмова до житія Сковороды М. И. Коваленскаго (в „Кіевск. Стар.“, IX, стор. 103—113 й окремою відбиткою).

78. Предисловіе къ Новонайденному разсказу Г. Θ. Квитки (в „Кіевск. Стар.“, XI).

79. Коломѣйки (в „Кіевск. Стар.“, IV, стор. 635—658 й окремою відбиткою).

80. Малорусскія пѣсни (в „Кіевск. Стар.“, VI, стор. 267—292 й окремою відбиткою).

81. Мѣстныя названія въ украинской народной словесности (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 265—298 й окремою відбиткою).

82. Научное изученіе колядокъ (в „Кіевск. Стар.“, II, стор. 237—266 й окремою відбиткою).

83. Бібліографічна замітка на статтю Д. Л. Іванова: „Вліяніе русской колонизаціи на природу Ставропольскаго края“ (в „Кіевской Стар.“, XII, стор. 735—736).

84. Досвѣтки и посѣдѣлки (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 421—444 й окремою відбиткою).

85. Къ вопросу о вліяніи греко-римскаго ритуала на малорусскую свадьбу (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 17—40 й окремою відбиткою).

86. Малорусская географическая номенклатура (в „Кіевск. Стар.“, VII, стор. 456—489 й окремою відбиткою).

87. Къ исторіи малорусскихъ ремесленныхъ издѣлій (в „Кіевск. Стар.“, XII, стор. 746—747).

1887.

88. Бібліографічна замітка про „Коротку исторію литературы рускои Омеляна Огоновского“ (в „Кіевск. Стар.“, II, стор. 345—349).

89. Бібліографічна замітка про „Складка. Альманахъ, Р. Б. 1887. № 1. Спорудивъ Вл. Александровъ. Харьковъ“ (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 172—176).

90. Бібліографічна замітка про Квитки (Основяненка), Малороссійскія повѣсти (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 366—367).

91. Архивная справка по поводу „Записокъ И. М. Сбитнева“ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 571—574).

92. Къ Пушкинскому дню въ Харьковѣ (в „Харьковск. Вѣдом.“, травня 19, й 1899 року, № 20).

93. Очерки исторіи Южно-Русскихъ апокрифическихъ сказаній и пѣсенъ (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 215—268; IX, стор. 1—54; XI, стор. 401—455, та окремою відбиткою).

95. По поводу 50-лѣтія со дня смерти А. С. Пушкина (в „Кіевск. Стар.“, VI, стор. 567—572).

96. Къ исторіи пословицъ (в „Кіевск. Стар.“, VIII, стор. 779—780).

97. Туръ въ народной словесности (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 65—90).

98. Бібліографічна замітка про „Воронежскій юбилейный Сборникъ въ память трехсотлѣтія г. Воронежа“, т. I—II (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 550—555).

99. Картины В. Е. Маковского „Мать и дочь“ (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 165—169).

100. Бібліографічна замітка про „Сборникъ статистическихъ свѣдѣній по екатеринославской губерніи. т. II—Бахмутскій уѣздъ. Ек. 1886“ (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 155—157).

101. Бібліографічна замітка про „Н. А. Доброворскій, Кустарные промыслы курской губерніи. Курскъ 1886“ (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 157—161).

102. Бібліографічна замітка про статтю Шухардта, Крачун—Корочун в Archiv f. slav. Philologie, 1886, т. XI, 3, 527 (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 161).

— 103. По поводу 25-лѣтія „Филологическихъ Записокъ“ (в „Кіевск. Стар.“ III, стор. 586—588).

104. Картины малорусскаго содержанія на первой передвижной выставкѣ Академіи Художествъ (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 555—559).

105. Бібліографічна замітка про „В. А. Потто, Кавказская война въ отдѣльныхъ очеркахъ, эпизодахъ, легендахъ и біографіяхъ. СПб. 1887, т. I, вып. 1—4. Изд. 2“ (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 526—528).

106. Бібліографічна замітка про „А. С. Лебедевъ, Историческія разысканія въ южнорусскихъ архивахъ. Вып. I. М. 1886“ (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 528—530).

107. Бібліографічна замітка про 1) „Л. Илляшевичъ, Шебелинскій бунтъ“ і 2) „И. П. Сокальскій, Къ исторіи русской музыки“. „Харьк. Губ. Вѣдом.“ 1887, №№ 62—63 і 100“ (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 532—538).

108. О памятникѣ В. Н. Каразину (в „Харьковск. Вѣдом.“, № 150).

1888.

109. Зами́тка о старопечатныхъ книгахъ бібліотеки Харьковской Духовной Семинаріи (в „Кіевск. Стар.“, VI, стор. 89—90).

110. Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ южную и западную Россію григоріанскій календарь (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 235—258 й окремою відбиткою).

111. Станиславъ Орѣховскій (в „Кіевск. Стар.“, XI, стор. 215—334 й окрем. відб.)

112. Выставка картинъ А. А. Сахарова (в „Харьк. Вѣдом.“, № 339).

113. Къ вопросу о развитіи общественныхъ бібліотекъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 226).

114. Александра Матвѣевна Погорѣлко (Некролог—в „Харьк. Вѣдом.“, № 64).

115. Борьба Харьковскаго Земства съ К.-Х.-Азовской жел. дорогой (в „Новомъ Времени“, № 4567).

116. Изъ воспоминаній о Гейдельбергскомъ университетѣ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 15).

117. Къ вопросу о постройкѣ часовни на мѣстѣ крушенія Императорскаго поѣзда 17 октября (Промова в комісії—в „Нов. Врем.“, і в „Харьк. Вѣд.“, № 316).

118. Культурний уголокъ Харьковской губерніи (Поповська Академія;—тут говориться про А. А. Паліцина—в „Харьковскомъ Сборникѣ“, стор. 100—112).

119. О наводненіи въ Харьковѣ въ 1853 г. („Харьков. Вѣдом.“, № 45).

120. Садовыя параллели (в „Харьк. Вѣдом.“, № 115 й окремою відбиткою).

1889.

121. Рецензія на статтю Жуковського про перські пісні (в журн. „Wisła“).

122. Передмова до збірника П. В. Іванова „Игры крестьянскихъ дѣтей въ Кулянскомъ уѣздѣ“ (в „Сборникѣ Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. II).

123. Бібліографічна замітка про журнали „Wisła“ за 1887—1888 р.р. (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 214—217).

124. Памяти Ф. Г. Лебединцева (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. I—VI).

125. Ф. Г. Лебединцевъ (в „Русск. Стар.“, VI).

126. Передмова до „Описанія малорусской свадьбы“ Калиновського (в „Харьк. Сборн.“).

127. Етнографическія замѣтки (в „Этногр. Обзор.“, кн. 3, це продовження „Культурныхъ переживаній“).

128. Етнографическое Обзорѣніе (в „Нов. Врем.“, № 4920).

129. Вниманію сельскихъ хозяевъ (Програм для збирання відомостей про писанки—в „Харьк. Вѣдом.“, № 76).

130. Ближайшія задачи Харьковской Общественной Библіотеки (в „Харьковск. Вѣдом.“, № 316).

131. О филантропической дѣятельности М. А. Кречмера (в „Харьк. Вѣдом.“, 16 стор.).

1890.

132. Л. З. Колмачевскій (Некролог—в „Харьк. Вѣдом.“, № 22-й у 2 т. „Сборника „Харьк. Ист.-Фил. Общества“).

133. Ст. Л. Геевскій (в „Харьковскомъ Сборникѣ“).

134. Культурныя переживанія, Київ (Із „Кіевск. Стар.“, за 1889 р. I, стор. 64—89; II, стор. 403—423; III, стор. 665—684; IV, стор. 124—140; V, стор. 485—506; VII, стор. 28—46; VIII, стор. 402—427; IX, стор. 631—652; X, стор. 18—51; XI, стор. 281—327;

XII, стор. 582—603 та за 1890 р. I, стор. 60—90; II, стор. 320—333; IV, стор. 84—100; V, стор. 327—341; VI, 479—493; VII, стор. 59—87; X, стор. 49—73).

135. Воронъ въ народной словесности (в „Этнограф. Обзор.“, I).

136. Къ исторіи сказаній объ искусномъ стрѣлкѣ (в „Этногр. Обзор.“, II).

137. Отголоски христіанскихъ преданій въ Монгольскихъ сказкахъ (в „Этногр. Обзор.“, VI).

138. Starodawne sposoby przyrządzania chleba (в журн. „Wisła“), III, 639—657 й IV, 873—875).

136. Къ вопросу объ укрощеніи змѣй (в „Этнограф. Обзор.“, кн. 2).

140. Ф. Либрехтъ (Некрологъ—„Этногр. Обзор.“, кн. 4).

141. Замѣтка объ археологической выставкѣ VIII съѣзда въ Москвѣ (в „Кіевск. Стар.“, II, 347—349).

142. Замѣтка о писанкахъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 70).

143. Замѣтка о рабочемъ домѣ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 79).

144. Къ вопросу объ улучшеніи городского Карповскаго сада (в „Харьк. Вѣд.“, № 103).

145. Э. Я. Мельбертъ (Некрологъ—в „Харьк. Вѣд.“, № 118).

1891.

146. Александръ Афанасіевичъ Потебня (Некролог—в „Харьк. Вѣдом.“, № 310; в „Cesky Lid“, № 3-й у „Этнограф. Обзор.“, 1892, кн. I).

147. Затерянная рукопись Костомарова („Кіевск. Стар.“, II).

148. Архимандритъ Леонидъ (Некролог—в „Кіевск. Стар.“, XII, стор. 466—467).

149. Рецензія на 5-й в. „Харьковского Сборника“ (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 161—164).

150. Заяцъ въ народной словесности (в „Этнограф. Обзор.“, III).

151. Колдуны, вѣдьмы и упыри (Бібліографічний показчик—в „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, III, 229—278, й IV т., та окремою відбиткою).

152. Къ объясненію малорусскихъ гаданій (в „Кіевск. Стар.“, VIII, стор. 314—316; це доповнення до § 127 „Культурныхъ переживаній“).

153. Мертвая рука (в „Кіевск. Стар.“, VI, стор. 482—483; це доповнення до § 116 „Культурныхъ переживаній“).

154. Мышь въ народной словесности (в „Этнографич. Обзор.“, кн. VIII).

155. Сказанія о займѣ дней (в „Русск. Филол. Вѣстн.“, III).

156. Boginki—Матуны (в журналі „Wisła“, III, 574—586).

157. Къ вопросу о происхожденіи пѣсни и обряда Сая (в „Русск. Филол. Вѣстн.“, I).

158. Писанки (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 181—209; VI, стор. 363—383).

Памяти А. Ф. Яковлевой (в „Харьк. Вѣдом.“, № 316).

1892.

160. Къ исторіи славянскаго общенія. П. І. Шафарикъ и О. М. Бодянский (в „Славянск. Обзорѣніи“, VII).

161. Къ 40-лѣтнему юбилею М. И. Сухомлинова (в „Харьк. Вѣдом.“, № 49 й у „Сборн. Харьк. Истор.-Филол. О-ва“, IV).

162. Параллели къ повѣсти Н. В. Гоголя „Вій“ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 472—477).

163. Рецензія на книгу Л. Ю. Шепелевича „Этюды о Данте“, (в „Русск. Филолог. Вѣстникъ“, III, стор. 154—164).

164. Былины о Добрынь и Маринѣ и родственныя имъ сказки о женѣ волшебницѣ (в „Этнограф. Обзор.“, кн. 2—3).

165. Дополненія къ литературѣ о Долѣ и Недолѣ (в „Этногр. Обзор.“, IV, 169—170).

166. Заговоры (Бібліографічний покажчик—в „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. IV).

167. Къ статьѣ Иванова „Народныя сказки о Долѣ“ (в „Сборн. Харьк. Истор.-Фил. О-ва“, т. 4).

168. Пѣсни о гостѣ Терентіи и родственныя имъ сказки (в „Этногр. Обзор.“, кн. I, й доповнення—там же, 1893, XVII).

169. Народно-поэтический комментарий галицко-русской эмиграціи (в „Слав. Обзор.“, X).

170. Современная малорусская этнографія (в „Кіевск. Стар.“, 1892, кн. I, стор. 1—10; II, 206—225; III, 409—423; IV, 22—36; V, 176—192; VI, 351—362; VII, 85—94; VIII, 141—159; IX, 333—349; X, 35—50; XI, 176—187; XII, 379—390).

171. Вмѣсто введенія къ 1 выпуску „Современной малорусской этнографіи“ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 528—531).

1893.

172. Г. Ф. Квитка, какъ этнографъ (в „Кіевск. Стар.“, VIII, стор. 190—214).

173. Памяти И. И. Манжуры (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 80—90).

174. Нѣкоторыя черты сходства „Слова о полку Игоревѣ“ съ южно-славянскими пѣснями (в „Кіевск. Стар.“, VII, стор. 84—89).

175. Рецензія на IX т. болгарскаго „Сборника за народни умотворения“ (в „Этногр. Обзор.“, IV).

176. Французская народная поэзія (в „Книжк. Недѣли“, XI, стор. 177—192).

177. Типъ ученаго въ разсказѣ А. Чехова „Скучная исторія“ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 102).

178. Этюды о Пушкинѣ (в „Руск. Филологич. Вѣстн.“, 1893—1897 ѣ окремо в 5 випусках).

179. Изъ сказаній о пчелахъ (в „Этногр. Обзор.“, кн. 2).

180. Легенда о грѣшной матери (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 195—208).

181. Мужъ на свадьбѣ своей жены (в „Этн. Обзор.“, кн. 4).

182. Народныя пѣсни о смерти солдата (в „Этногр. Обзор.“, XVI ѣ XVII).

183. Народныя пѣсни объ отравленіи змѣинымъ ядомъ (в „Кіевск. Стар.“, XI, стор. 241—261).

184. Рецензія на книгу Песковскаго про К. Д. Ушинскаго (в „Труд. Пед. Отд. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, I).

185. Рѣчь при открытіи Педагогическаго Отдѣла Харьк. Ист.-Фил. Общества (в „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. Общ.“, I, 13—16).

186. Борьба съ оврагами (в „Недѣлк“, № 39).

187. Деревенскія вершины (в „Кн. Недѣли“, IX, 97—110).

188. С. П. Лесевичъ (Некролог—в „Харьк. Вѣд.“, № 37).

189. Рецензія на книгу Твердохлібова „Столѣтіе Ахтырскаго уѣздн. училища“ (в „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. I).

190. Матеріалы для исторіи Харьковскаго Университета (в „Зап. Харьк. Ун-та“ за 1893 р., I кн.; за 1894 р., IV).

1894.

191. Возможенъ ли всемірный языкъ (в „Недѣлк“, № 26).

192. Рецензія на працю О. О. Потебні „Изъ лекцій по теоріи словесности“ в 2-му вип. „Трудовъ Педагог. Отдѣла Х. И.-Ф. О-ва“).

193. Рецензія на дисертацію Яковлева про Ізмарагди (в „Записк. Харьк. Унив.“, кн. I).

194. Рѣчь Ивана Мелешка, какъ литературный памятникъ (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 195—213).

195. Дума объ Алексѣѣ Поповичѣ (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 1—20).

196. Легенды о благочестивомъ живописцѣ (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 20—24).

197. Малорусскія сказки по сборникамъ Кольберга и Мошинской (в „Этногр. Обзор.“, XXII, стор. 96—134).

198. Пѣсни и сказки о живомъ мертвецѣ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 440—458).

199. Сказки и легенды о Маркѣ богатомъ (в „Этногр. Обзор.“, кн. I; поправки й доповнення там же, XXI кн.)

200. Программы для составленія этнографическихъ статей для народнаго чтенія (в „Отчетъ Харьк. О-ва грамотности“).

201. Оцінка етнографічних праць Е. Р. Романова („Отчетъ о присужденіи въ 1893 г. преміи Макарія, митрополита Московскаго“, й окремою відбиткою).

1895.

202. О вліяніи малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и объ отраженіи въ раскольнической литературѣ масонства (в „Кіевск. Стар.“, XII, стор. 367—379).

203. Рецензія на дисертацію М. Е. Халанського про Марка Кралевица („Зап. Харьк. Ун.“, III).

204. Замѣтки о малорусскихъ думахъ (в „Этнограф. Обзор.“, кн. I).

205. Выставка картинъ Н. Е. Лунда (в „Харьк. Вѣдом.“, № 4).

206. Передмова до брошури „Основы поэтики“, Харків.

207. Къ вопросу о литературныхъ вечерахъ (в „Педагогическомъ Еженедѣльникѣ“, № 14).

208. Объ ученическихъ завтракахъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 244).

209. Некрологъ Ф. Н. Королева („Зап. Харьк. Ун-та“, № 1).

210. Памяти И. М. Собестіанскаго (в „Харьк. Вѣдом.“, № 320).

1896.

211. Литературная родня разсказа гр. Л. Н. Толстого „Чѣмъ люди живы“—Легенды о покаяніи ангела (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, т. IX).

212. Рецензія на книгу „М. В. Ломоносовъ“ (із серіи „Жизнь замѣчательныхъ людей“ вид. Павленкова, СПб.—в „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, III, стор. 151).

213. Къ бібліографіи старинныхъ малорусскихъ религіозныхъ сказаній (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, т. 8).

214. Опытъ историческаго изученія малорусскихъ пословицъ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, IX, й окремою відбиткою).

215. Пожеланія и проклятія (в „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, IX, й окремою відбиткою).

216. Сказанія о провалившихся городахъ и монастыряхъ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, VIII й окремою відбиткою).

217. Рецензії на книги: Гюйо „Искусство съ точки зрѣнія соціологій“ (СПБ. 1891); Прельса „Эстетика“ (СПБ. 1895); А. И. Смирнова „Эстетика, какъ наука о прекрасномъ въ природѣ и искусствѣ (Казань, 1897)—в „Трудахъ Педаг. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. 3, стор. 142—151).

218. Къ вопросу о вознагражденіи сельскихъ учителей (в „Харьк. Вѣд.“, № 284).

219. Организациа общественныхъ и школьныхъ бібліотекъ (в „Трудахъ Педаг. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. 3, й окремою відбиткою).

220. Передмова до „Пособія для устройства научныхъ и литературныхъ чтеній“, Харків (вид. 2; вид. I—X. 1895).

221. Два слова о Харьковскихъ извозчикахъ (в „Харьк. Вѣд.“, № 285).

222. Къ университетскому празднику (в „Харьков. Вѣдом.“, 17 січня).

223. Памяти И. П. Сокальскаго (в „Харьк. Вѣдом.“, № 114).

224. Н. Ф. Одарченко (в „Сборн. статей о Н. Ф. Одарченко“).

225. По поводу проэктированнаго Харьк. Благотв. Обществомъ народнаго зала (в „Харьк. Вѣдом.“, № 332).

1897.

226. Вліяніе Жоржа Занда на Тургенева (в „Книжкахъ Недѣли“, I).

227. Къ предстоящему юбилею „Энеиды“ Котляревскаго (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 7—10).

228. Новая наука г. Безсонова (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 112—124).

229. О. М. Бодянскій (в V т. „Крит.-біограф. словаря“ С. А. Венгерова, стор. 51—75).

230. Жаба и лягушка въ народныхъ повѣрьяхъ и сказаніяхъ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, IX, стор. 242—243).

231. Рецензія на працю Ф. Зелінського про заговори (в „Зап. Харьк. Ун.“, II, стор. 173—175).

232. Пѣсни о Травинѣ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, X).

233. Личные обереги отъ сглаза (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, IX, й окремою відбиткою. Доповнення до §§ 29—37 й 191 „Культурныхъ переживаній“).

234. Обычай ломать скорлупу яйца (в „Кіевск. Стар.“, XII, стор. 70—71).

235. Утилитарная этнографія (в „Харьк. Вѣдом.“, № 234).

236. По поводу „Графа-де-Ризооръ“ Сарду (в „Харьк. Вѣдом.“, 20-го грудня).

237. Къ вопросу объ организаціи въ Харьковѣ дѣтскихъ игръ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 135 й у „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, IV).

238. Къ вопросу объ организаціи мѣстныхъ обще-образовательныхъ экскурсій (в „Харьк. Вѣдом.“, № 257).

239. Объ организаціи ученическихъ экскурсій (в „Образованіи“, VII).

240. Эдуардъ Лабулэ и Жюль Мишле, какъ педагоги и друзья дѣтей (в „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. 4).

241. Два слова о самообразованіи (в „Харьк. Вѣдом.“, № 87).

242. Е. С. Гордѣенко (Некролог у „Харьк. Вѣд.“, 7 березня).

243. Кое-что о студентахъ и профессорахъ (в „Міровыхъ Отголоскахъ“, № 36).

244. Къ вопросу о составленіи руководства для Харьковскихъ студентовъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 121).

245. По македонскому вопросу (в „Міров. Отгол.“, № 92).

246. Язвы благотворительности (в „Харьков. Вѣдом.“, № 67).

1898.

247. О мотивахъ поэзіи Т. Г. Шевченка (в „Кіевск. Стар.“, II, стор. 210—228).

248. Поэзія А. Майкова съ педагогической точки зрѣнія (в „Образованіи“, III).

249. Изслѣдованія М. П. Драгоманова по фольклору въ болгарскомъ „Сборн. за нар. умотвор.“ (в „Зап. Харьк. Ун. IV).

250. Д. С. Черненко (Некролог у „Харьк. Вѣдом.“, № 39).

251. Бібліографічні замітки про „Живописную Россію“, V, вид. Вольфа (в „Харьк. Вѣд.“, № 51):

252. Къ вопросу о женскомъ образованіи (в „Харьк. Вѣд.“, № 231).

253. Организація общественныхъ развлеченій (в „Образованіи“, I).

254. О мужицкомъ франтовствѣ (в „Харьк. Вѣд.“, № 29).

255. Памяти Ф. С. Карпова (в „Харьк. Вѣд.“, № 232).

1899.

256. В. Г. Бѣлинскій о любви и ревности (в „Журналъ для всѣхъ“, IV).

257. Мелкія замѣтки о Пушкинѣ (в „Русск. Стар.“, V).

258. Н. А. Лавровскій (Некролог у „Харьк. Вѣдом.“, № 245).

259. Поэзія Ратгауза (в „Харьк. Вѣдом.“, № 321).

260. Доброжелательство А. С. Пушкина (в „Журн. для всѣхъ“, № 5).

261. Къ исторіи изданій малорусскихъ историческихъ пѣсенъ (в „Извѣст. Имп. Акад. Наукъ“, т. IV, кн. 3).

262. Разысканія въ области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцахъ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, т. XI).

263. О передвижныхъ сельскихъ музеяхъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 71).

264. Леонардо да-Винчи (в „Журн. для всѣхъ“, № 1).

265. О земскихъ дѣтскихъ пріютахъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 243).

266. О литературно-музыкальномъ ученическомъ утрѣ въ честь Пушкина 27 мая 1899 года (в „Харьк. Вѣдом.“, № 241).

267. Отчетъ о лекціяхъ въ Полтавѣ, Новочеркасскѣ и Ростовѣ (в „Трудахъ Педаг. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. 5).

268. О школьныхъ библіотекахъ (в „Харьк. Вѣд.“, № 8).
269. Рѣчь по поводу пятилѣтія Педагогическаго Отдѣла Х. И.-Ф. Общества (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, т. XI).
270. По поводу праздника древонасажденія (в „Харьк. Вѣдом.“, № 101, та в „Образованіи“, V).
271. Чтенія для народа [в ріжні роки: 1) А. Пушкинъ, 2) Некрасовъ, 3) Жуковский, 4) Полонскій, 5) Мей и А. Толстой, 6) Овраги, ихъ закрѣпленія и облѣсенія].
272. Докладъ о наименованіи классовъ въ городскомъ сложномъ училищѣ имени А. С. Пушкина (вид. Харківської Думи).
273. Къ 25-лѣтнему юбилею проф. В. Я. Данилевскаго (в „Харьк. Вѣд.“, № 321).

1900.

274. Рецензія на книгу „Викъ“ (в „Южномъ Краѣ“, № 6766).
275. А. С. Пушкинъ (розвідка, Харків, 1900).
276. А. С. Пушкинъ и Ф. И. Тютчевъ; Харків, 1900.
277. Н. А. Лавровскій (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, XII).
278. Субботы св. Дмитра. Памяти Я. Н. Щоголева (в „Южн. Краѣ“, № 6819).
279. О поэзии гр. А. К. Толстого (там же, № 6796).
280. Повѣсть о томъ, какъ чортъ рассорилъ супруговъ (в „Юбилейн. сборн. въ честь В. Ф. Миллера“, стор. 1—3).
281. Къ вопросу объ археологической этнографіи (в „Южн. Краѣ“, № 6697).
282. Леонардо да-Винчи (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“ т. 12, й окремою відбиткою).
283. Рецензія на книгу Волинського про Леонардо да-Винчи (в „Южн. Краѣ“, № 6665).
284. О романѣ Мережковскаго „Воскресшіе Боги“ (там же, № 6576).
285. Англія и боэры (в „Харьк. Вѣдом.“, № 15).
286. Къ вопросу объ устройствѣ въ Харьковѣ этнографической выставки (в „Южн. Краѣ“, № 6682).
287. И. Т. Голенищевъ-Кутузовъ (в „Харьк. Вѣд.“, № 91).
288. Къ вопросу о наименованіи Харьковскаго Народнаго Дома (в „Южн. Краѣ“, № 6643).
289. Къ вопросу о расширеніи дѣтскихъ колоній (в „Харьк. Вѣд.“, № 277).

290. Къ вопросу о достройкѣ Пушкинской школы (в „Южн. Краѣ“, № 6825).

291. Два слова о городской думѣ (там же, № 6794).

292. „Воскресеніе“ гр. Л. Н. Толстого и „Записки о голодѣ“ гр. Л. Н. Толстого (там же, № 6859).

1901.

293. Труды Д. И. Каченовскаго по исторіи искусства (в „Южн. Кр.“, №№ 6905 і 6906).

294. Университетская горка и университетскіе музеи (там же, № 6917).

295. Благотворительность и насиліе (там же, № 7234).

1902.

296. Поэзія Некрасова (там же, № 7595).

297. В. А. Жуковскій, какъ филантропъ.

298. Очерки народнаго быта. Изъ этнограф. экскурсіи („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XIII).

299. Этнографическая замѣтка („Южн. Край“, № 7323).

300. Объ историческихъ статьяxъ въ „Вѣстникѣ Европы“ (там же, № 7253).

301. Посѣщеніе Харьковской гимназіи Вел. Княземъ Александромъ Николаевичемъ и В. А. Жуковскимъ въ 1837 г. („Рус. Стар.“, № X).

302. Изъ школьной жизни („Южн. Кр.“, № 7388 і № 7713).

303. Московскія лѣтнія дѣтскія колоніи (там же, № 7409).

304. Поэзія и проза сельской жизни (там же, № 7549—7550).

305. Современная городская колонизація (там же, №№ 7559—7561).

306. Къ университетскому дню (там же, №№ 7352—7354).

307. Изъ московскихъ впечатлѣній (там же, №№ 7352—7354).

308. Крымскія замѣтки (там же, №№ 7505, 7511, 7516, 7521, 7527).

309. Къ вопросу о плагиатѣ по поводу процесса М. П. Старицкаго (там же, № 7502).

310. Рецензія на I кн. „Мирнаго Труда“ (там же № 7307).

1903.

311. Поэзія А. В. Переводчиковой (там же, № 7626).
312. Замѣтка объ Андреевѣ (там же, № 7641).
313. А. Н. Пыпинъ (там же, № 7683).
314. О галицко-русскихъ дѣлахъ (там же, № 7723).
315. „Парадоксъ“ Короленка (там же, № 7790).
316. Похороны И. С. Тургенева (там же, № 7828).
317. Памяти И. С. Тургенева (там же, № 7844).
318. Кн. В. Ө. Одоевскій въ оцѣнкѣ Пятковского („Изв. Имп. Акад. Наукъ“, III).
319. Вирховъ, какъ этнологъ („Южн. Край“, 1902, № 7163 та „Этногр. Обзор.“ 1903, № V).
320. Въ интересахъ исторической справедливости („Южн. Край“, № 7873).
321. Н. Т. Костырѣ (там же, № 7927; „Біогр. словарь профессоров Имп. Харьк. Унив.“ I).
322. В. А. Якимовъ (там же, № 7948; „Біогр. слов.“ I).
323. Изъ мрака къ свѣту. Къ исторіи освобожденія крестьянъ („Южн. Кр.“, № 7649).
324. Отчеты о Пушкинскомъ училищѣ за 1903, 1904 и 1905 г.г.
325. О попечителяхъ приходскихъ и начальныхъ училищъ („Южн. Кр.“, № 7693).
326. Греческій языкъ, какъ предметъ университетскаго преподаванія (там же, № 7792).
327. Университетскій этнографическій музей (там же, № 7626).
328. Музей въ память Достоевскаго (там же, № 7722).
329. О памятникѣ В. Н. Каразину (там же, №№ 7814, 7863).
330. Изъ Полтавскихъ замѣтокъ (там же, №№ 7839, 7849).
331. Сельскія ясли (там же, № 7785).
332. О самообразованіи (там же, № 7763).
333. Обывательское злорѣчіе (Про Харківську міську думу, там же, № 7894).
334. Ты и вы (там же, № 7911).
335. Географическія неудачи г. Харькова (там же, № 7726).
336. Отголоски XII археологическаго сѣѣзда въ Харьковѣ (там же, № 7810).

1904.

337. Памяти А. И. Кирпичникова („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XV, й окремо).
338. Поэзія Хомякова („Южн. Кр.“, № 8077).
339. Поэзія Случевского (там же, № 8242).
340. Пятидесятилѣтіе сборника А. Метлинскаго „Народныя южно-русскія пѣсни“ („Изв. Имп. Акад. Наукъ“).
341. Поэзія Н. Ф. Чернявскаго („Кіевск. Стар.“, № I, стор. 123—134).
342. „Джинны“ В. Гюго („Сборникъ въ честь пр. Н. П. Дашкевича“).
343. Pamięci Jana Karłowicza („Wisła“, I).
344. А. Л. Метлинскій („Южн. Кр.“, № 7966; Біогр. слов. проф. Имп. Харьк. Ун-та).
345. А. В. Склабовскій (там же, № 8001; Біогр. слов. проф. Имп. Харьк. Ун-та).
346. Памяти М. А. Максимовича (там же, № 8202).
347. Напрасная тревога. Къ исторіи Харьковской I-ой гимназіи. („Кіевск. Стар.“ X, стор. 148—154).
348. Городской училищный совѣтъ („Южн. Кр.“, № 8031).
349. Запасная школьная обувь (там же, № 8036).
350. Реформа правописанія (там же, № 8157).
351. Въ ожиданіи. Объ университетской тѣснотѣ (там же, № 7973).
352. Харьковъ и А. Пушкинъ (там же, № 8102).
353. Изъ старыхъ отзывовъ о малороссахъ („Кіев. Стар.“ II, стор. 58—61).

1905.

354. Замѣтки о народной словесности („Рус. Фил. Вѣстн.“, I).
355. Просвѣтительная дѣятельность А. А. Палицына (в збірнику „Изъ украинской старины“).
356. Бытовая сторона „Энеиды“ И. П. Котляревскаго (там же).
357. Стихотвореніе Т. Шевченка „Солнце заходить“ (там же).
358. Главные мотивы поэзіи Т. Шевченка (там же).
359. „Субботы св. Дмытра“ Я. И. Щогилева (там же).

360. Проповѣди неизвѣстнаго священника (там же).
361. Духовныя сочиненія Н. Флавицкаго (там же).
362. Г. Э. Квитка, какъ этнографъ („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XVI).
363. Этнографическое изученіе Екатеринославской губ. („Сборникъ статей Екатериносл. Научн. О-ва“).
364. Изученіе кобзарства („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XVI).
365. Двадцатипятилѣтіе Харьковскаго Ист.-Филол. Общества („Сборн. Харьк. И.-Ф. О-ва“, т. XVI).
366. Выступленіе А. А. Потебни на ученое поприще („Сборникъ въ честь проф. М. С. Дринова“).
367. Вступленіе проф. М. С. Дринова въ Харьковскій Университетъ (там же).
368. Каѳедра русскаго языка и литерагуры въ Имп. Харьк. Университетѣ („Изв. Имп. Акад. Наукъ“, VII).
369. Изъ гимназическихъ воспоминаній („Русск. Школа“, I).
370. Художественные интересы Д. И. Каченовскаго („Сборн. памяти Д. И. Каченовскаго“).
371. Картины и рисунки Т. Г. Шевченка („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XVI).
372. Къ исторіи украинской иконописи (там же).
373. Малорусская цензура („Русск. Вѣдом.“, № 73).
374. О покровительствѣ кобзарямъ („Труды XII Археол. Съѣзда“, т. III).
275. О національномъ самосознаніи въ домонгольской Руси („Сборн. статей въ память В. Б. Антоновича“).
376. Письменныя работы на аттестатъ зрѣлости въ гимназіяхъ Харьк. учебн. округа („Русск. Школа“, X).
377. Исторія Харьковскаго Университета при дѣйствіи устава 1863 г. (Короткій нарисъ історії Харківського університету).
378. М. Е. Халанскій („Южн. Край“, № 8632).

1906.

379. Новая страница въ исторіи Харьковскаго университета („Южн. Кр.“, № 8674).
380. В. П. Бузескулъ (там же, № 8678).
381. Церковно-приходскія собранія (там же, № 8699).
382. Памяти М. С. Дринова (там же, № 8716).

383. По поводу одной духовной бесѣды (там же, № 8717).
384. Привіт болгарам (на українській мові; там же, № 8730).
385. Старая пѣсня отклоненія (там же, № 8749).
386. Автономія Украины (газ. „Страна“, № 65).
387. На зарѣ парламентаризма („Южн. Кр.“, № 8783).
388. Рецензія на: „A. Brückner, Geschichte d. russischen Literatur“ („Извѣст. Отд. рус. яз. и словесн. Акад. Наук“, I).
389. Монастырскія земли („Страна“, № 85).
390. Исторія и этнографія Малороссіи въ Харьковскомъ университетѣ („Южн. Кр.“, № 8800).
391. День въ Сумахъ (там же, № 8855).
392. И. Я. Франко (там же, № 8867).
393. Научныя новости (там же, № 8874).
394. Поляки и украинцы („Страна“, № 153).
395. Изъ аграрной несправедливости („Южн. Кр.“, № 8887).
396. Т. Шевченко („Весен. Солнышко“, № 1).
397. Современное искусство („Южн. Кр.“, № 8902).
398. Памяти А. Н. Веселовскаго (там же, № 8913).
399. А. С. Лебедевъ (там же, № 8915).
400. Насущная потребность (там же, № 8916).
401. Оповідання про Квітку („Весен. Солнышко“, № 3).
402. Б. Д. Грінченко („Южн. Кр.“, № 8969).
403. Выставка картинъ Лунда (там же, № 8975).

1907.

404. Литературные нравы южно-русскихъ писателей XVII в. („Извѣст. Акад. Наук“, II).
405. Въ память Н. А. Северина („Южн. Край“, № 8983).
406. Музей изящныхъ искусствъ Харьковского университета (там же, № 8989).
407. Поэзія Олеса („там же, № 9007).
408. Вторичное раскрытіе Шевченка (там же, № 9023).
409. Сорокп'яті роковини Шевченка (там же, № 9023).
410. Еppur si muove (там же, № 9037).
411. Современный украинскій литературный языкъ (там же, № 9063).
412. В. П. Гордієнко (там же, № 9084).
413. Леонардо да-Винчи (по українськи; Харків, 1907).

414. Постановка памятника В. Н. Каразину („Южн. Кр.“, № 9114).
415. Куно-Фишеръ (там же, № 9119).
416. О малорусской драмѣ (там же, № 9140).
417. Богданъ Хмельницкій въ пѣсняхъ (там же, № 9165).
418. Конгрессъ свободной мысли въ Прагѣ (там же, № 9177).
419. О кустарной выставкѣ (там же, № 9186).
420. Историчні зразки українського літературного єднання („Україна“. VII—VIII, стор. 212—217, й окремо).
421. Заговори инкантації („Труды XIII Археол. Съѣзда“, II).
422. Національня симпатіи А. А. Потебни („Южн. Край“, № 9198).
423. Да будетъ свѣтъ (Про очну лічницю; там же, № 9208).
424. Меморіальныя заботы (там же, № 9245).
425. Памяти А. Д. Батюшкова (там же, № 9245).
426. Памяти М. А. Романики (там же, № 9250).
427. Студенський український громадї (там же, № 9250).
428. Бандуристъ Кучеренко (там же, № 9258).
429. П. В. Ивановъ (там же, № 9261).
430. Заботы о хлѣбѣ (там же, № 9265).
431. Чого бажають в селах (там же, № 9273).

1908.

432. Памяти Н. П. Дашкевича (там же, № 9294).
433. Библиографическія замѣтки (там же, № 9295).
434. Малорусскій языкъ и воляпюкъ (там же, № 9299).
435. Небесний вогонь („Літер.-Наук. Вістн.“, I).
436. Памяти В. Б. Антоновича („Южн. Край“, № 9332).
437. Памяти П. Т. Степанова (там же, № 9332).
438. Хліборобам (Харків, 1908).
439. Діткам і дорослим (Харків, 1908).
440. Свѣтлое Христово Воскресеніє, по стихотвореніямъ Манжуры („Южн. Край“, № 9360).
441. На родинѣ Шевченка (там же, № 9368).
442. Памяти Е. К. Рѣдина (там же, № 9373).
443. По поводу кончины Е. К. Рѣдина (там же, № 9372).
444. Amicus Plato, sed... („Утро“, № 431).
445. Украинское декадентство („Южн. Край“, № 9385).
446. Справки и поиски по общеплезному дѣлу („Утро“, 448).

447. Малорусскій языкъ въ народной школѣ („Южн. Край“, № 9400).

448. Боромлянская выставка клубники (там же, № 9409).

449. М. П. Старицкій, какъ поэтъ (там же, № 9420).

450. М. П. Старицкій, какъ драматургъ („Изв. Акад. Наукъ“, III).

451. Изъ записной книги. Швейцарія и Италія („Южн. Край“, №№ 9455, 9458, 9460, 9452, 9474, 9489, 9501, 9533).

452. Услуга городу (там же, № 9488).

453. Рецензія на „Весеннія пѣсни“ Аничкова („Изв. Акад. Наукъ“).

454. Вліяніе Дарвина на развитіе ист.-фил. наукъ („Южн. Край“, № 9538).

455. Памяти Г. Ф. Квитки (там же, № 9541).

1909.

456. Предварительный Археологическій съѣздъ въ Москвѣ (там же, № 9581).

457. XXXVII передвижная выставка картинъ (там же, № 9582).

458. Testimonium paupertatis (там же, № 9585).

459. Введеніе устава 1863 г. въ Харьковскомъ университетѣ (там же, № 9589).

460. Къ оцѣнкѣ университетскаго дня (там же, № 9592).

461. Дѣти въ итальянскомъ искусствѣ („Голосъ“, № 1).

462. „Благотворительна“ роспушта („Літерат.-Наук. Вістн.“, II).

463. О значеніи научныхъ премій („Южн. Кр.“, № 9608).

464. Кн. А. Р. Церетели (там же, № 9617).

465. Къ лекціи А. И. Успенскаго о бѣсѣ (там же, № 9536).

466. Украинская литературная писанка. (Про поезіи Олеся, там же, № 9648).

467. Немного литературной критики (там же, № 9652).

468. Академическое изданіе Кольцова (там же, 30 листопаду).

469. Пѣснь о колоколѣ Шиллера въ украинскомъ переводѣ (там же, № 9824).

470. Изданія Лезина по теоріи словесности (там же, № 9827).
471. Изъ университетской жизни (там же, № 9831).
472. Письма Чехова (там же, № 9872).
473. Антокольскій (там же, № 9845).
474. Школа Мартыновой (там же, № 9858).
475. Новые почетные доктора Харьковского университета (там же, № 9870).
476. Школьные елки (там же, № 9876).
477. О памятникъ Квитки („Извѣст. Харьковск. Городск. Думы“, № 5).
478. Переклад „Одиссеї“ Потебні („Зап. Укр. Наук. Т-ва в Київі“).

1910.

479. Къ засѣданію Ист.-фил. О-ва 8 января 1910 г. („Южн. Кр.“, № 9883).
480. „Анатема“ Андреева (там же, № 9885).
481. И. П. Хрущовъ (там же, № 9891).
482. Характерная переписка проф. Н. В. Платонова (там же, № 9891).
483. Памяти А. С. Лебедева (там же, № 9900).
484. Глазная больница (там же, № 9913).
485. Памяти Б. Г. Филонова (там же, № 9919).
486. Памяти М. Е. Халацкаго (там же, № 9953).
487. „Сочиненія“ проф. Дринова (там же, № 9953).
488. Выставка г. Вучичевича (там же, № 9961).
489. † М. Л. Кропивницькій (там же, № 9962).
490. Горькій о Стасовъ (там же, № 9969).
491. Сила слова (там же, № 9975).
492. Графиня П. С. Уварова (там же, № 9976).
493. Краса пісень („Село“, № 17).
494. Ремесленные мастерскія („Южн. Кр.“, № 9984).
495. Украина въ Прагѣ (там же, № 9995).
496. Відзиви великоросів про українські пісні („Село“).
497. Важная мелочь („Южный Край“ № 10000).
498. † Е. П. Радакова (там же, № 10002).
499. Обученіе пѣнію (там же, № 10007).
500. М. С. Грушевскій (там же, № 10022).
501. Во Львовѣ (там же, № 10038).

502. Антокольскій объ искусствѣ (там же, № 10045).
503. † С. А. Мѣромцевъ (там же, 10009).
504. Д. И. Вагалъй („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XX).
505. Три поминки („Южн. Край“, № 10128).
506. Въ защиту праздниковъ (там же, № 10130).
507. Мѣръ опустѣлъ [смерть Толстого] (там же, № 10136).
508. „Чѣмъ люди живы“ Толстого (там же).
509. Немножко исторіи (там же, № 10156).
510. Толстой и Гротъ (там же).
511. Малюнки з життя українського слова. Харків, 1910.

1911.

512. Л. Н. Толстой („Унив. Сборн.“, т. VII).
513. Къ всероссійскому съѣзду художниковъ („Вѣст. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, I).
514. Самопознаніе и жизнепознаніе („Южн. Край“, № 10188).
515. Странное нововведеніе (там же, № 10185).
516. Разрушеніе религіознаго чувства (там же, № 10200).
517. Замѣтки по искусствѣ (там же, № 10204).
518. Т. Шевченко (там же, № 10209).
519. † I. Е. Мандельштамъ (там же, № 10213).
520. Цѣна людей 100 лѣтъ назадъ (там же, № 10222).
521. Украинская литература о крѣпостничествѣ (там же, № 10222).
522. Desiderata [Шевченко] (там же, № 10240).
523. Jus maiorum (там же, № 10229).
524. И. С. Рижскій (там же, № 10241).
525. П. И. Житецкій (там же, № 10247).
526. Дубы Шевченка („Вѣстникъ Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, I).
527. Шевченко и Харьковъ (там же).
528. Послѣднее стихотвореніе Шевченка (там же).
529. Велыкдень („Южн. Кр.“, № 10264).
530. Муниципальныя пожеланія (там же, № 10269).
531. Городской паркъ (там же, № 10272).
532. Карповскій Садъ (там же, № 10275).
533. Городской Музей (там же, № 10345).
534. Пушкинское училище (там же, №№ 10345, 10464, 18586).

535. Художественная школа (там же, №№ 10349, 10417).
536. Глазная больница (там же, №№ 10383, 10700).
537. Сложная школа (там же, № 11107).
538. Отсталыя дѣти (там же, № 10292).
539. Осмотръ музеевъ (там же, № 10338).
540. Цвѣта и цвѣты (там же, № 10298).
541. „Неистовый Виссаріонъ“ (там же, № 10304).
542. Умеръ пѣвецъ (про смерть Пархоменка; там же № 10314).
543. Мѣстное искусство (там же, № 10388).
544. Столѣтіе „О-ва Любителей Россійской Словесности (там же, № 10434).
545. Сынъ Руси (про Шашкевича; там же. № 10437).
546. Помоносовъ (там же, № 10451).
547. Музеи Толстого (там же, № 10462).
548. В. П. Бузескулъ (там же, № 10476).
549. Искривленіе языка (там же, № 10490).
550. Съ малаго корабля (там же, № 10495).
551. Засѣданія Истор.-Филол. Общества (там же, №№ 10503, 11264, 11283, 11302).

1912.

552. Всероссійскій съѣздъ художниковъ (там же, № 10532).
553. Два міра (там же, № 10541).
554. Е. П. Гребенка (там же, № 10562).
555. С. В. Соловьевъ (там же, № 10564).
556. Выставка памяти Гончарова (там же, № 10604).
557. Митроп. Евгеній Болховитиновъ (там же, № 10621).
558. Причина смерти Шевченка (там же, № 10627).
559. Гребінка („Сніп“, I—II).
560. Писанки („Южн. Край“, №№ 10647, 10677, 12612).
561. Бальмонтъ (там же, № 10653).
562. Квітка про Великдень („Сніп“, № 13).
563. Славянская выставка („Южн. Край“, № 10718).
564. Къ исторіи Харьковскаго университета (про книгу Яновського; там же, № 10737).
565. Украинскій этнографизмъ („Укр. Жизнь“, № 4).
566. Чупринка („Южн. Край“, № 10762).
567. Изученіе (школьное) музыки и танцевъ (там же, № 10783).
568. Старый Харьковъ (там же, № 10798).

569. Ф. И. Шмидтъ (там же, № 10835).
570. Труды Ф. И. Шмидта („Записки Харьк. Ист.-Филол. О-ва“, № 2).
571. И. В. Вертеловскій („Вѣстн. Харьк. Ист.-Филол. О-ва“, № 2).
572. Новости по исторіи украинскаго искусства (там же, №№ 1—2).
573. Дѣтскія пьесы Е. К. Рѣдина („Южн. Край“, № 10826 і „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, XIX).
574. Фр. Палацкій („Южн. Кр.“, № 10824).
575. Нерящество съ общественной точки зрѣнія (там же, № 10878).
576. Новыя мѣстныя изученія (там же, №№ 10880, 10882).
577. Изъ крымскихъ впечатлѣній (там же, № 10938).
578. Везбрачіе учительницъ (там же, № 11022).
579. Къ балканскимъ событіямъ (там же, № 11042).
580. Значеніе украинскаго народа въ балканскихъ освободительныхъ войнахъ (там же, № 11050).
581. Н. В. Лысенко (там же, № 11063).
582. И. А. Бунинъ (там же, № 11066).
583. О памятникѣ Квиткѣ (там же).
584. „Проф. Старицынъ“ Андреева (там же, № 11126).
585. Картины С. И. Васильковскаго (там же, № 11156).
586. Рѣчь на столѣтнемъ юбилеѣ Харьковскаго Института благородныхъ дѣвицъ („Извѣст. Харьк. Гор. Думы“, № 9).
587. Рѣчь на юбилеѣ Х. Д. Алчевской (в книжці „Х. Д. Алчевская“, стор. 27).
588. А. К. Погорѣлко („Южн. Кр.“, №№ 11168, 11172, 11257 та в „Вѣстн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, № 3).
589. Р. J. Žytecky („Archiv f. slav. Philologie“, т. XXXIII).

1913.

590. Рисунки Брюллова („Южн. Кр.“, № 11184).
591. И. И. Срезневскій (там же, №№ 11190, 11229, та в „Вѣстн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, № 3).
592. Куинджи (там же, № 11222).
593. Къ охранѣ дѣтей („Южн. Кр.“, № 11320).
594. Скутари (там же, № 11334).
595. С. В. Соловьевъ (там же, 11344).
596. Всеобщая литература какъ предметъ университетскаго преподаванія (там же, № 11348).

597. М. М. Коцюбинскій (там же, № 11388).
598. Опасность братоубийственной войны (там же, № 11399).
599. Мѣстные церковно-археологическіе музеи (там же, № 11424).
600. Квартирное порабощеніе (там же, № 11428).
601. Обзоръ проповѣдей Галятовскаго („Вѣстн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, IV).
602. Дорожныя мелочи („Южн. Кр.“, № 11516).
603. Изъ заграничнаго курорта (там же, № 11530).
604. На южнославянскую тему (там же, № 11534).
605. „Verboten“ (там же, № 11542).
606. Подземные ходы (там же, № 11569).
607. Хлѣбъ насущный (там же, № 11573).
608. Организованная помощь учащимъ (там же, № 11593).
609. 25 л. А. П. Кадлубовскаго и В. И. Саввы (там же, № 11611).
610. Ураганъ въ Харьковѣ (там же, № 11615).
611. Д. И. Безперчій (там же, № 11634).
612. Къ 25-лѣтію крушенія царскаго поѣзда (там же, № 11683).
613. Литературная буря (там же, № 11716).
614. Ф. Е. Коршъ (там же, № 11709).
615. Памяти В. Ф. Миллера (там же, № 11724).
616. Д. И. Эварницкій (там же, № 11752).
617. Въ защиту культуры (там же, №№ 11777, 11780).
618. Злыдни въ бочкѣ („Сборникъ въ честь проф. Анучина“ 1913 г.).
619. Рецензія на книгу Щоголева „Украинское движеніе“ (в „Отчетѣ Центр. Ком. Союза 17 октября“ за 1913 р.).
620. Сны Шевченка („Извѣст. Акад. Наукъ“, XVIII, кн. 4).
621. Памятникъ профессору гуманисту — „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XIX („Южн. Кр.“, № 11811).

1914.

622. Столѣтіе Имп. Публичной Библіотеки („Южн. Кр.“, № 11819).
623. Охрана природы (там же, № 11832).
624. Т. Г. Шевченко и его зарубежная литература там же, № 11856).

625. Отзвывы о двухъ студенческихъ медальныхъ работахъ о легендахъ о св. Николаѣ („Зап. Харьк. Ун-та“).
626. Памяти Чубинскаго („Украин. Жизнь“, I).
627. Кіевскій Софійскій Соборъ („Южн. Кр.“, № 11885).
628. Религіозность Шевченка (там же, № 11897).
629. Pro domo sua (там же, № 11910).
630. Этюды о Шевченкѣ (там же, № 11915).
631. Любимыя народныя пѣсни Шевченка („Укр. Жизнь“, № 2).
632. Волшебникъ поэзіи (Бальмонт; „Южн. Кр.“, № 11936).
633. Л. Л. Гиршманъ (там же, № 11943).
634. На гуцульскомъ вечерѣ (там же, № 11995).
635. Научные труды А. А. Мазона (там же, № 11963).
636. По поводу публичной лекціи Бальмонта (там же, № 11971).
637. Сложные ученическіе концерты (там же, № 11981).
638. Новое о Шевченкѣ, какъ художникъ (там же, № 12007).
639. Къ постановкѣ памятника М. Л. Кропивницкому (там же, № 12011).
640. О памятникахъ (там же, № 12095).
641. Желѣзнодорожный переходъ (там же, № 12116).
642. Германская печать наканунѣ войны (там же, № 12217).
643. Слободсько-українські історичні пісні („Етногр. Збірн.“, т. I. Київ 1914).
644. Українські думи („Збірник в честь Ів. Франка“, Львів, 1914 р., стор. 227—234).
645. Слово о бездождіи („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XXI).
646. Современная болгарская археологія („Вѣстн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, кн. 5).
647. Этнографизмъ Шевченка („Етногр. Обзор.“, № 3—4).
648. Харьковскій періодъ ученой дѣятельности И. И. Срезневскаго („Сборн. въ честь Срезневскаго“, СПб., 1914).
649. Вторыя учебныя очереди („Южн. Кр.“, № 12227).
650. Вильгельмъ II въ роли моралиста (там же, № 12233).
651. На полѣ брани. Изъ писемъ С. Н. Сумцова (там же, №№ 12260, 12287, 12295, 12353).
652. Солдатскія письма (там же, № 12387).

- 653. Противъ Гауптмана (там же, № 12295).
- 654. Памяти Лермонтова (там же, № 12303).
- 655. Голосъ Галицкой Руси (там же, № 12325).
- 656. Деветъ (там же, № 12402).
- 657. О посылкахъ въ армію (там же, № 12402).
- 658. Германская апологія силы (там же, № 12419).
- 659. Германское научное высокомѣріе (там же, № 12424).
- 660. Объ улучшеніи курортовъ (там же, 12437).
- 661. Малоазиатская Сибирь (там же, № 12464).

1915.

- 662. Рождественскія елки (там же, № 12455 і 12467).
- 663. Герценъ о нѣмцахъ (там же, № 12477).
- 664. Гейне о нѣмцахъ (там же, № 12486).
- 665. Научныя изданія въ честь Харьковскихъ профессоровъ (там же, № 12527).
- 666. Труды проф. С. В. Соловьева (там же, № 12542).
- 667. Бокль о войнѣ (там же, № 12557).
- 668. Шевченко въ открыткахъ (там же, № 12568).
- 669. На пути къ Царьграду (там же, № 12616).
- 670. О народныхъ развлеченіяхъ (там же, №№ 12631, 12748).
- 671. Новое о Тургеневѣ (там же, № 12657).
- 672. Памяти А. А. Левенстама (там же, № 12659).
- 673. Трезвость и крестьянская женщина (там же, № 12712).
- 674. Поэзы Игоря Сѣверянина (там же, № 12729).
- 675. О городскихъ служащихъ „субботникахъ“ (там же, № 12738).
- 676. О сохраненіи жизни (там же, № 12764).
- 677. Официальное положеніе русской литературы въ университетахъ (там же, № 12777).
- 678. Современная міеологія (там же, № 12794).
- 679. Тридцатилѣтіе ученой дѣятельности Н. А. Янчука (там же, № 12803).
- 680. О бѣженцахъ (там же, №№ 12855, 12862, 12867 і 12897).
- 681. Объ украинской печати (там же, № 12903).
- 682. О грѣхахъ и грѣшникахъ (там же, № 12914).
- 683. Новая руина (там же, № 12960).
- 684. Пѣсни о Маркѣ Кралевичѣ (там же, № 12979).
- 685. Болгарія и Харьковъ (там же, № 13000).

686. „Слѣпороды“ (там же, 13035).
 687. Плѣнь у Половцевъ и австрійцевъ (там же, № 13039).
 688. Даръ Германіи (там же, № 13123).
 689. Черногорія (там же, №№ 13147—13148).
 690. Къ университетскому дню (там же, № 13155).
 691. Германскія вліянія (там же, № 13164).
 692. Сербскій вечеръ (там же, № 13169).
 693. Пушкинъ объ Эрзерумѣ (там же).
 694. Этюды по челоуѣконенавистничеству (там же, № 13198).
 695. Шевченко о нѣмцахъ (там же, № 13226).
 696. Культурное общеніе съ англичанами (там же, № 13254).
 697. М. М. Ковалевскій (там же, № 13283).
 698. Распятый Христосъ въ турецкой повѣсти (там же, № 13303).
 699. Отзывъ о посмертномъ изданіи изслѣдованія проф Рѣдина о Кузьмѣ Индикопловѣ (там же, № 13336).
 700. Научное общеніе съ Антантой (там же, №№ 13347, 13366, 13530).
 701. Памяти Франко (там же, № 13416).
 702. Галицкое Покутье (там же, № 13433).
 703. Признаки педагогическаго оживленія (там же, № 13442).
 704. Гуманізм Шевченка („Збірник пам'яті Тараса Шевченка“, К. 1915, стор. 24—30).

1916.

705. Среди французовъ (там же, № 13462).
 706. И. И. Мечниковъ (там же, № 13466).
 707. Отголоски отступленія Бодмера (там же, № 13526).
 708. Въ пользу науки (там же, № 13542).
 709. 75-ти-лѣтіе II мужской гимназіи (там же, № 13566).
 710. Памяти Е. А. Шебалиной („Южн. Кр.“, № 13669).
 711. Памяти А. А. Потебни (там же, №№ 13759, 13849).
 712. Памяти А. Г. Хариной (там же, № 13784).

1917.

713. Университетскій день (там же, № 13821).
 714. К. А. Арсеньевъ (там же, № 13835).

715. Рѣчь Ллойдъ-Джорджа (там же, № 13841).
 716. Домъ Наукъ (там же, № 13876).
 717. Замятки о материнскомъ языкѣ въ школахъ (там же, № 13926).
 718. По украинскимъ церковнымъ вопросамъ (там же, №№ 13979, 13995, 14026, 14032, 14092, 14148, 14255 і 14344).
 719. Про „Просвіти“ (там же, №№ 14070, 14114, 14267; і „Рідне Слово“, № 21).
 720. Реформа орієнтації (там же, № 14044).
 721. Українські кафедри (там же, № 14221).
 722. Памяти С. И. Васильковскаго (там же, № 14251).
 723. Памяти о. Василя Ветухова (там же, № 14300).
 424. Памяти Р. И. Шерця (там же, № 14331).
 425. Пушкинъ и Шевченко („Укр. Жизнь“, № 3).

1918.

726. Въ защиту Христа („Южн. Кр.“, № 35).
 727. Феоктистъ Мочульскій (там же, № 37).
 728. Памяти Нечуй-Левицького (там же, № 57).
 729. Памяти Ф. К. Волкова (там же, № 71).
 730. Сковорода і Ерн. („Літер.-Наук. Вістник“, I).
 731. Начерк розвитку української літературної мови. (В-во „Союз“. Харків, 1918; стор. 40, 8⁰).
 732. Хрестоматія по українській літературі для народних вчителів, шкіл учительських та середніх для самоосвіти. Ч. I—Народня словесність і стара література (XI—XVIII століття). (Харків, 1918. В-во „Союз“; стор. 152, 8⁰).
 733. Етнографическій очеркъ населенія Харьковской губ. (В книжці „Природа и население Харьковской губ.“, 1918).
 734. Слобожане (1918).
 735. Слобожанщина і Шевченко (В Харківському виданню творів Шевченка, 1918, вид-во „Рух“).
 736. Порфирій Кореницький (Харків, 1918, вид. „Рух“).
 Окрім того, проф. М. Ф. Сумцовим вміщено було в різні роки багато заміток по українській і південно-слов'янській етнографії (за повним своїм підписом, або скороченим— Н. С-въ) в енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона; з них головніші—s. v. Разбойничьи пѣсни (кн. 51), Превращенія (49), Переживанія (45), Роза въ пѣсняхъ, преданіяхъ и повѣрїяхъ (52), Родины (52), Свадьба (57), Сказки (59), Сказанія о Вильгельмѣ Теллѣ (64), Солнце (60), Сим-

волика, Дриновъ М. С., Милетичъ Л., Метлинскій, Манжура, Квитка, Овсянико-Куликовскій, Шевченко. Багацько також біографій професорів-словесників Харківського університету [Потебня, Рижскій, Костыр, Якимовъ] вміщено їм у „Біографическомъ Словарѣ професоровъ Имп. Харьковскаго Университета“.

Додаток IV до протоколу № 1.

ЗАПИСКА АКАДЕМИКА А. Е. КРИМСЬКОГО

про обрання проф. М. Ф. Сумцова на катедру української народньої словесности в Українській Академії Наук.

Микола Федорович Сумцов, заслужений професор руського письменства в Харківському Університеті, народився 1854 року, середню освіту скінчив у II Харківській гімназії та вступив до Харківського Університету. 1878 року, оборонивши дисертацію *pro venia legendi* став там приват-доцентом, а професором зробився, оборонивши дисертацію на магістра (про весільні звичаї, 1880) та на доктора (про хліб в обрядах та піснях, 1885).

Всіх праць М. Ф. Сумцов досі надрукував 736 №№. Їх реєстр надруковано було в „Трудахъ Педагогическаго Отдѣла Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, вип. VII (1900), і в збірці на честь ювілею Сумцова „Пошана“ (Харків, 1907) та ще в біографічному словникові професорів харківського ун-ту іст.-філ. факультету.

Де-які з тих праць торкаються давнього українського письменства, як „Іоанникій Галятовскій“, „Лазарь Барановичъ“, „Інноцентій Гизель“, „Рѣчь Івана Мелешка“, „Сковорода“ і т. и. Вони здебільша проклали собою першу дорогу для дальшого студювання і були трудами чисто піонерськими. Між иншим уже й з них видно, який великий інтерес являє для проф. Сумцова українська жива, сучасна етнографія, що її коріння в минулому. Переважна частина численних розвідок проф. Сумцова—про сучасну народню українську словесність, про сучасні пісні й казки, про сучасні звичаї. Обидві його дисертації (магістерська й докторська) спеціально етнографічні. А за ними йде довга низка монографій про українські легенди й апокрифи, про бродячі повісті й фабльо (єсть важна розвідка: „Анекдоты о дуракахъ“), про всякі казкові та пісенні мотиви (часом запозичені од других народів), про думи, про писанки, про всякі народні звичаї і в тім числі т. зв. „культурні пережитки“ (довга розвідка) і т. и., і т. и. Ніщо

етнографічне, і з'особна ніщо з царини української народньої словесности, не втікло од уваги проф. Сумцова, і це найкраще виявляється в його книзі: „Современная малорусская этнография“ (кінця XIX в.), де дано огляд всього, що зроблено в цім напрямі. Останню працю треба ставити поруч „Історії русской этнографії“ акад. Пипіна, як її неминучий додаток і доповнення.

Здебільша все це містилося в таких виданнях російською мовою, як „Кіевская Старина“, „Этнографическое Обзоріе“ та „Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“, де проф. Сумцов був і редактором. Та як настала революція 1905 року, і як з'явилася для українців спротога друкувати своєю рідною мовою, проф. Сумцов пише все виключно мовою вкраїнською. З 1906 року надруковано їм по-українськи такі розвідки: 1) Леонардо да Вінчі, 2) Малюнки з життя українського народнього слова, 3) Українське літературне єднання (в журналі „Україна“), 4) Небесний огонь, 5) „Благотворительна“ роспушта, 6) Сковорода і Ерн (в „Літерат.-Наук. Вістнику“ 1918, 1), 7) Начерк розвитку української літературної мови, 8) Літературна українська хрестоматія, 9) Порфирій Кореницький, 10) Слобожане. Останні п'ятеро праць усі випущено 1918 року. Отже ми бачимо, що проф. Сумцов, не вважаючи на свій глибокий вік (йому 65-й рік мина), невинно працює й працює з такою енергією, що їй міг би позаздрити й молодий початкуючий учений.

Проф. М. Ф. Сумцов є 1) член Празької Академії Наук, 2) член-кореспондент Російської Академії Наук, 3) почесний Член Катеринославської Наукової-Архівної Комісії, 4) почесний Член Московського „Императорскаго Общества Любителей Естествознанія, Антропологии и Этнографіи“ (з 1910 р.), 5) почесний Член Московського Археологічного Інституту (з 1912 р.), 6) почесний член Істор. Філол. Т-ва при Одеському Ун-ті (з 1914 р.), 7) Голова Харківського Істор.-Філол. Т-ва (щось із 20 літ уже), 8) дійсний член Воронізької Наукової Архівної Комісії. Окрім того, це річ природна, проф. Сумцов є так само член Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові та Київського Українського Наукового Товариства.

Вже навіть із списка отих товариств, на Вкраїні і по-за її межами, видно, яку славу має і в своїх і в чужих людей проф. Сумцов, як дослідник української народньої словесности. Він є найбільший авторитет у цій царині, і достойнішого кандидата на катедру народньої словесности Українська Академія Наук знайти навіть і не зможе.

Академик А. Кримський.

16 січня 1919 року.